МІНІСТЕРСТВО КУЛЬТУРИ І МИСТЕЦТВ УКРАЇНИ
ХАРКІВСЬКА ДЕРЖАВНА НАУКОВА БІБЛІОТЕКА
ім. В.Г.КОРОЛЕНКА
НАУКОВО-МЕТОДИЧНИЙ ПЕДАГОГІЧНИЙ ЦЕНТР
УПРАВЛІННЯ ОСВІТИ ХАРКІВСЬКОЇ МІСЬКОЇ РАДИ

ХАРКОВУ – 350 РОКІВ: ІСТОРИЧНІ АСПЕКТИ ТА ПОГЛЯД НА СУЧАСНІ ПРОБЛЕМИ

Матеріали науково-практичної конференції
20 квітня 2004 р.
Частина 1

Харків ХДНБ 2004

ББК 63.3 (4 Укр.– 4 Хар) Я 431
УДК 94 (477.54) (063)
Х 21

Харкову – 350 років: історичні аспекти та погляд на сучасні проблеми. Матеріали наук.-практ. конф. (20 квіт. 2004 р.) Ч. 1 / Харк. держ. наук. б-ка ім. В.Г.Короленка; Уклад.: Е.І.Романова, Л.В.Хлєсткова. – Х., 2004. – 199 с.

Висвітлено дослідження вчених з питань історії, проблем сьогодення і подальших перспектив міста Харкова.

Матеріали призначені науковцям, студентам та широкому загалу харків'ян.

Укладачі: Е.І.Романова
Л.В.Хлєсткова

© Харківська державна наукова
бібліотека ім. В.Г.Короленка, 2004

ПЕРЕДМОВА

Харкову виповнилося 350. Колишня столиця України має невичерпний потенціал розвитку. Про історію Харкова можна говорити багато. Вона цікава й неоднозначна. Десятки поколінь харків'ян будували місто, захищали його, прославляли своєю працею. З Харковом пов'язане життя видатних науковців, письменників, композиторів, акторів, громадських діячів. Зараз Харків переживає нову хвилю розвитку, поступово повертає собі передові позиції.

Науково-практична конференція, присвячена 350-річчю м. Харкова, відбулася у ХДНБ ім. В.Г.Короленка 20 квітня 2004 р. Участь взяли науковці та провідні фахівці міста, викладачі харківських вузів, аспіранти, студенти. Її робота була розділена на три секції:

1. "Харківський шлях" розвитку;
2. Харків освітянський;
3. Культура Харкова.

Матеріали конференції через великий обсяг були видані у двох частинах. Перша частина – це осмислення минулого та проблем сьогодення нашого міста, висвітлення перспектив подальшого розвитку всієї Слобожанщини. Розташовані вони за двома тематичними розділами і розкривають соціально-економічні проблеми Харкова та питання освіти міста.

1 "ХАРКІВСЬКИЙ ШЛЯХ" РОЗВИТКУ

П.Т.Бубенко

РЕГИОНАЛЬНАЯ СОСТАВЛЯЮЩАЯ ФОРМИРОВАНИЯ НАЦИОНАЛЬНОЙ ИННОВАЦИОННОЙ СИСТЕМЫ

То, что переход к экономике инновационного типа является единственно перспективным механизмом социально-экономического развития Украины, теперь уже понимают все ветви власти. Однако практическое осуществление этого выбора требует ответов на многие вопросы и решения ряда серьезных проблем.

В 1987 году, пытаясь объяснить различие в уровнях технологического развития разных стран, американский ученый К.Фриммен ввел понятие *национальная инновационная система (НИС)*, определяемая, как "совокупность различных институтов, которые совместно и каждый в отдельности вносят свой вклад в создание и распространение новых технологий". Мировой опыт показал, что эффективность экономики сегодня зависит не столько от эффективности деятельности отдельных субъектов (промышленных компаний, научных институтов, вузов и др.), сколько от того, как они взаимодействуют друг с другом в качестве элементов коллективной системы создания и использования знаний, а также от качества среды такого взаимодействия: правовой, социальной, культурной.

Исключительная важность НИС состоит в том, что такие системы – это механизм, который побуждает и обеспечивает процессы создания и освоения инноваций именно в тот момент, когда общество испытывает в этом потребность.

НИС традиционных лидеров мировой экономики (США и ведущих стран Европы) складывались эволюционно на протяжении XIX и XX столетий и в их формировании, наряду с государством, значительную роль играл частный бизнес. Инновационные системы новых индустриальных стран создавались в 60–80 годы в значительно более сжатые сроки, что потребовало заметного участия государства в создании условий, привлекательных для частного капитала (в первую очередь – национального). Кажется очевидным, что для стран с транзитивными экономиками, роль и участие государства в создании НИС должна быть еще более значимой. При этом важно определить специфические задачи, которые должны решаться на национальном (государственном) уровне регионов.

Первая задача государства – выдвижение приоритетов хозяйственного развития, на которых должны быть сконцентрированы национальные ресурсы, и формирование стимулирующей и протекционистской политики, направленной на создание в приоритетных секторах условий для высокой эффективности инвестиций. Вторая важнейшая задача – создание и развитие правовой и институциональной инфраструктуры путем как прямого финансирования этой деятельности, так и включения ее в число национальных приоритетов.

Поиск ответа на вопрос, как эффективно распорядиться существующим научно-техническим и производственным потенциалом убеждает: традиционными подходами решить проблему нельзя. Об этом говорит как положение дел в большинстве научных заведений, которые значительно уменьшили объемы исследований и разработок, так и то, что все больше чувствуется технологическое отставание производственной сферы. Количество, качество и темпы внедрения новых технологий в большинстве отраслей не только не соответствуют уровню развитых стран, но и не достигли даже базового 1900-го года.

На наш взгляд, если мы хотим придать социально-экономическому развитию Украины все черты инновационности, то должны отказаться от попыток построить единую, централизованную модель государственной инновационной политики. Обращая внимание на технологическую дифференцированность регионов и экономическое состояние предприятий, акцент нужно делать на региональных инициативах, которые бы учитывали и использовали местные особенности. Только так мы сможем преобразовать регионы в центры повышенной деловой, инновационно-инвестиционной активности и отобрать наиболее эффективные, жизнеспособные модели развития.

Анализ перспектив развития экономики Харьковской области, выполненный учеными и специалистами СВНЦ НАНУ еще в 2000 году, показал, что наиболее приемлемым для наших условий является сценарий, который условно может быть назван "индустриально-постиндустриальным". В рамках такого сценария возможно опереться на два плеча: с одной стороны, – это внушительный научный и образовательный комплекс, с другой – многоотраслевая промышленность, в первую очередь предприятия сложного машиностроения и приборостроения. В широком поле "индустриально-постиндустриального" сценария есть возможности для поэтапной расстановки приоритетов, есть время и пространство для маневра ресурсами, есть основания для согласования разнонаправленных экономических интересов и могут быть созданы условия для разработки и реализации разных программ, основанных на общих контурах региональной политики и опирающихся на фундаментальные основания национальной инновационной стратегии в первую очередь ее бюджетную и налоговую политику.

Сегодня нам ясно, что перевод экономики региона на инновационную модель требует создания в нем целостной инновационной системы – комплекса правовых, финансово-экономических, информационных и институциональных условий, в

совокупности способных выявлять и поддерживать приоритетные секторы и производства, обеспечивать оперативное реагирование на изменение хозяйственной конъюнктуры, способствовать международной интеграции отечественных производителей и, главное, обеспечивать возрастающий приток в инновационную сферу частного капитала.

Начало подобной системы было положено в 1994 г. созданием Харьковского регионального отделения Госиннофонда Украины, в 2000 г. установлением специального режима инвестиционной деятельности (СРИД), ориентированного на индустриальный вектор развития, и созданием технопарка "Институт монокристаллов", возможности которого должны способствовать развитию "постиндустриальной" составляющей.

В последнее время заметно активизировался вузовский сектор, советом ректоров которого разработан проект концепции "Университетские технопарки Украины". В городе уже несколько лет успешно работают до десятка инновационных центров различного типа (Региональный центр содействия бизнесу, инкубатор "Харьковские технологии", АО "Украинские информационные системы", Региональный центр постприватизационной поддержки предприятий и др.). Развивается сеть услуг патентных поверенных, содействующих продвижению отечественных технологий на международные рынки. Немалое количество НИИ Харькова приобрели опыт продвижения своих разработок на внутреннем и международном рынках. Следует упомянуть и о многочисленных примерах привлечения наших ученых, технологов, программистов к работам по прямым заказам зарубежных институтов, компаний и фирм.

Эта критическая масса инновационной инфраструктуры побуждает нас к следующему органичному и сознательному шагу – созданию на их основе полноценной инновационной системы, способной интегрировать существующий интеллек-

туальный и производственный потенциал и преобразовать его в ресурс стойкого экономического роста. **По сути разговор идет о необходимости создания в регионе целостного инновационного комплекса, базовыми составляющими которого должны стать научно-образовательный, промышленный, аграрный, финансовый секторы, инновационная активность которых поддерживается эффективными институтами инфраструктуры.** В мировой практике инновационные комплексы подобного масштаба идентифицируются как технополисы, в нашем предложении – технополис "Харьков".

Реализация столь масштабного проекта требует максимальной мобилизации имеющегося в регионе интеллектуального ресурса, что является необходимым для решения комплекса первоочередных задач, к числу которых относятся:

- разработка целостной концепции развития региона на индустриально-постиндустриальной основе и выдвижение реальных приоритетов такого развития;

- инвентаризация и оценка инновационного потенциала научно-технического, образовательного и производственного комплексов региона;

- разработка и предложение условий и механизмов привлечения в инновационную сферу отечественного и зарубежного капитала;

- разработка отсутствующих организационно-правовых механизмов коммерциализации научно-технической сферы (оценка, учет и вовлечение в хозяйственный оборот объектов интеллектуальной собственности, цивилизованные формы создания наукоемких компаний и формы их представления на рынке);

- создание региональной фондовой площадки (биржи) для операций с акциями фирм-производителей интеллектуальной продукции;

- координация деятельности основных субъектов регионального развития институтов инновационной инфраструктуры.

Мы понимаем, что технополис – это высшая форма инновационной инфраструктуры, наиболее масштабная, сложная дорогостоящая. Поэтому такая ориентация может быть оправдана только при наличии определенных условий:

- проект должен иметь национальный уровень и быть поддержан Верховной Радой и правительством Украины;

- необходим внушительный и авторитетный альянс учредителей (администрация региона, успешные банки и производства, ведущие научные и образовательные институты);

- в финансировании проекта должна быть высокой доля частного капитала, а общий объем финансирования – достаточным для проведения значительного объема аналитической, проектной и организационной работы.

Важнейшим условием успешной реализации выдвинутого проекта является наличие специальной организационно-управленческой структуры, способной обеспечить высокий уровень организации и координации работ на всех этапах ее проведения. Это потребует привлечения к ее организации максимально широкого круга инновационных субъектов региона: областного Совета СРИД, Технопарка "ИМК", эффективных инновационных центров, ведущих научных, образовательных и промышленных организаций и предприятий, а также, что особенно важно, одного или нескольких банков.

Мы рассчитываем и надеемся, что строительство региональной инновационной системы как главного способа вложения инвестиций в интеллектуальную сферу и высокотехнологические производства станет тем необходимым связующим звеном в инновационном процессе, который объединит на новых нормативно-правовых и финансово-экономических основах науку с производством, преобразует ее в ведущий институт региональной инфраструктуры.

Актуальной задачей сегодняшнего дня является поиск начального финансирования проекта, необходимого для развертывания экспертно-аналитического этапа: инвентаризации и оценки уровня инновационного потенциала предприятий и организаций региона, выявления эффективных форм его коммерческого оформления, подготовки проекта региональной биржи интеллектуальных ресурсов, разработки системы по экспертно-консалтинговому сопровождению процессов создания и рыночного обращения наукоемких компаний и фирм. По нашим оценкам, все это требует 300–350 тыс. грн., отыскать которые в бюджете области сегодня не представляется возможным. Учитывая общенациональную значимость разработки региональной модели инновационного развития на основе научно-технического потенциала и возможность ее тиражирования в других областях Украины, считаем оправданным оказание нам необходимой финансовой поддержки из бюджета Министерства образования и науки.

Л.В.Ребров

ПРОБЛЕМЫ ПАТЕНТНО-ИНФОРМАЦИОННОГО И НОРМАТИВНО-ТЕХНИЧЕСКОГО ОБЕСПЕЧЕНИЯ ИННОВАЦИОННОГО РАЗВИТИЯ УКРАИНЫ И ХАРЬКОВА

В соответствии с законом Украины "Об инновационной деятельности" главной целью государственной инновационной политики является создание социально-экономических, организационных и правовых условий для эффективного воспроизводства, развития и использования научно-технического потенциала страны, обеспечения внедрения современных экологически чистых, безопасных, энерго- и ресурсосберегающих технологий,

производства и реализации новых видов конкурентноспособной продукции.

В соответствии с этим законом:

- инновационный продукт – результат научно-исследовательской и (или) опытно-конструкторской разработки, которая соответствует требованиям, установленным этим законом.

Таким образом, создателем инновационного продукта является высококвалифицированный специалист (физическое лицо) или группа специалистов, которых надо еще иметь и побудить к свободному творчеству, заинтересовать, дать возможность реализовать творческий порыв.

Очень часто при разработке инновационных моделей развития, стратегии, тактики создатель инновационной продукции со своими проблемами остается в тени.

В основном речь идет об управленческих, юридических структурах и решении их проблем.

А для того, чтобы обеспечить требования Закона к инновационной продукции, ее создатель, кроме фундаментальных знаний, должен иметь специальные знания, владеть методикой обеспечения этих требований, иметь полный патентно-информационный фонд. Не может быть создано ни одно техническое решение на уровне изобретения без поиска и анализа аналогов и выбора прототипа. Не может быть обеспечена конкурентноспособность разработки без исследований технического уровня и тенденций развития объекта техники, которые требуют наличия отраслевой научно-технической литературы и патентной документации по ведущим странам мира за прошедшие минимум десять лет.

Совершенно неразумно выходить с разработками на международные рынки без контрольной проверки объекта техники на патентную чистоту, а она требует наличия полного патентного фонда без малейших пробелов. Каждое требование Закона к разработке может быть обеспечено в процессе ее

создания, если имеются достаточные отраслевые фонды научно-технической и патентной информации. Вот тут уместно напомнить, что после 1991 года полностью уничтожен патентный фонд бывшего ХФ ВЦПУ, пошли пробелы в патентных фондах ХЦНТИ и ХГНБ им. В.Г.Короленко, на предприятиях разрушена патентная служба, произошел отток квалифицированных разработчиков.

С 1997 года в центральные библиотеки г. Харькова не поступают отраслевые реферативные журналы ВИНИТИ (российские), так как на них нет систематической подписки, а ведь они являются началом в создании инновационной продукции.

Разговоры о том, что электронные носители информации могут восполнить эти пробелы, нельзя считать серьезными, так как очень ограничен к ним доступ, имеется также горький опыт потери информации на электронных носителях. Информация "Интернет" о разработках чаще носит рекламный характер.

Кстати, в Законе Украины "Об инновационной деятельности" не сказано ни слова о патентно-информационном обеспечении производства инновационной продукции.

За последние 10 лет резко сократилось количество научно-технических и опытно-конструкторских разработок, технических решений на уровне изобретений. Разработчики потеряли навык проведения патентных исследований, а изобретатели не умеют найти аналоги и прототипы для оформления документов на предполагаемые изобретения, не говоря уже о составлении формулы изобретения.

Видимо, при разработке моделей инновационного развития во главу процесса надо ставить разработчика (физическое лицо) со всеми его проблемами.

В статьях государственного бюджета должны быть предусмотрены средства на патентно-информационное обеспечение, подготовку специалистов, возрождение патентных служб.

Провозглашенный приоритет инновационного развития Украины выявил необходимость срочной разработки и принятия ряда юридических документов, регулирующих правовые отношения между разработчиком, предприятием и государством при внедрении новых или постановке новой продукции на производство.

В соответствии с Законом Украины "Об инновационной деятельности" предусмотрена финансовая поддержка инновационной деятельности (раздел IV). Виды финансовой поддержки инновационной деятельности определены статьей 17. К ним относятся: полное беспроцентное кредитование приоритетных инновационных проектов за счет средств государственного бюджета; частичное (до 50%) беспроцентное кредитование; полная или частичная компенсация за счет средств государственного или местных бюджетов, процентов, выплачиваемых субъектами инновационной деятельности коммерческим банкам и другим финансово-кредитным учреждениям за кредитование инновационных проектов; предоставление государственных гарантий коммерческим банкам, которые осуществляют кредитование приоритетных инновационных проектов; имущественное страхование реализации инновационных проектов в соответствии с Законом Украины "О страховании". Таким образом, на весь период внедрения проекта может быть оказан какой-то вид финансовой поддержки. Для осуществления подобной деятельности финансовым органам необходима достоверная, подтверждаемая документально информация о соответствии реализуемых проектов требованиям закона. Законом Украины "Об основах государственной политики в сфере науки и научно-технической деятельности" (ст. 22, п. 4.) предусмотрено следующее: "За невыполнение требований по обеспечению высокого технического уровня и качества продукции, за использование устарелых технологических процессов и экологически небезопасных производств льготы по

налогам и кредитованию аннулируются". В этом случае для реализации п. 4, ст. 22 необходима достоверная информация о "техническом уровне", "качестве продукции", "новых" и "устаревших технологических процессах", "экологически небезопасных производствах". Ложная информация об этих понятиях ставит под сомнение действие самого Закона Украины. При реализации других законов также необходима четкая регламентация понятий и соответствующих действий.

Законом Украины "Об инвестиционной деятельности" (ст. 3) определено, что инновационная деятельность – это одна из форм инвестиционной деятельности, которая осуществляется с целью внедрения достижений научно-технического прогресса в производство и социальную сферу, что включает:

- выпуск и распространение принципиально новых видов техники и технологии;
- разработку и внедрение новой ресурсосберегающей технологии, предназначенной для улучшения социального и экономического состояния.

Этим же законом предусмотрены формы государственного регулирования инвестиционной деятельности. Регулирование инвестиционной деятельности может осуществляться путем "системы налогов с дифференциацией субъектов и объектов налогообложения, налоговых ставок и льгот..." (ст. 12, п. 3).

Вышеуказанные положения реализованы в Законе Украины "О специальном режиме инвестиционной деятельности на территории города Харькова", которым предусмотрены налоговые и таможенные льготы для предприятий, реализующих инвестиционные проекты, относящиеся к установленным приоритетным видам деятельности.

Для этих предприятий, налоговых и таможенных служб, Совета по специальному режиму инвестиционной деятельности понятия технический уровень, новый вид техники и технологии, ресурсосберегающей технологии, новый вид конкурентно-

способной продукции переходят в плоскость конкретных материальных ценностей, выраженных в денежных единицах, по которым определяются льготы, начисляются проценты и т.п. Таким образом, все понятия должны быть юридически доказаны и документально подтверждены.

До развала Советского Союза термины, понятия, определения, общие требования к продукции, предъявляемые на каждой стадии жизненного цикла, порядок проведения работ, правила принятия и оформления решений по их результатам, функции участников работ были объектом стандартизации ГОСТ 15.000-82 "Система разработки и постановки продукции на производство (СРПП). Общие положения".

В Украине этот документ не проработан, поэтому всякая ссылка на СРПП вызывает разную реакцию: от сомнения до полного, а порой агрессивного неприятия.

Однако СРПП разрабатывалась и внедрялась на основании международных соглашений и договоров, которые Украина обязалась выполнять. В этой связи возможны конкретные действия по обеспечению выполнения ряда позиций, приведенных выше Законов Украины.

Наибольшими льготами охвачена инновационная деятельность, инновационные проекты, инновационная продукция, которые объединяют понятия: новизна, высокий технический уровень, передовые технологии, конкурентноспособность, качество продукции и т.п.

На сегодняшний день в мире существует более полутора десятка определений понятия "инновация", а дискуссий на сей счет не убавляется. Наша задача в другом – документально доказать наличие инновационных признаков.

В Законе Украины "Об инновационной деятельности" определено, что: инновационная деятельность – деятельность, которая направлена на использование и коммерциализацию результатов научных исследований и разработок, и предпо-

лагает выпуск на рынок новых конкурентноспособных товаров и услуг;

- инновационный продукт – результат научно-исследовательской и (или) опытно-конструкторской разработки, которая отвечает требованиям, установленным этим Законом;

- инновационная продукция – новые конкурентноспособные товары или услуги, которые отвечают требованиям, установленным этим Законом;

- инновационный проект – комплект документов, который определяет процедуру и комплекс всех необходимых действий (в том числе инновационных) по созданию и реализации инновационного продукта и (или) инновационной продукции;

- приоритетный инновационный проект – инновационный проект, который относится к одному из приоритетных направлений инновационной деятельности, утвержденных Верховным Советом Украины.

16 января 2003 г. Президентом Украины подписан Закон Украины "О приоритетных направлениях инновационной деятельности в Украине", а постановлением Кабинета Министров Украины от 17 июля 2003 г. утвержден "Порядок формирования, экспертизы и обсуждения приоритетных направлений инновационной деятельности".

Для квалификации проекта как инновационного и относящегося к приоритетным предусмотрено проведение экспертизы рассматриваемого проекта за счет средств заявителя и в соответствии с Законом Украины "О научной и научно-технической экспертизе".

Юридическим документом, доказывающим квалификацию инновационного проекта, является "Заключение о научно-технической экспертизе проекта", а документом на его реализацию – соответствующий договор, в котором должны быть отражены все этапы собственности. В отношении обеспечения санитарной и экологической безопасности реализуемого

проекта, созданного по нему производства и выпускаемой продукции (при необходимости) признается только заключение соответствующих государственных органов.

В сфере научно-технических разработок, опытно-конструкторских работ есть необходимость установления новизны, технического уровня, конкурентноспособности, энергосбережения и других свойств объекта. Перечисленные свойства должны закладываться при постановке задачи на ту или иную разработку, а иначе разработка теряет смысл. Это достигается выполнением патентных исследований на всех этапах жизненного цикла создаваемого объекта.

Патентные исследования как системный научный анализ свойств объекта хозяйственной деятельности проводятся в соответствии с ДСТУ 3575–97, который использует в свою очередь некоторые положения стандартов:

- ДСТУ 3008–95. Документация. Отчеты в сфере науки и техники. Структура и правила оформления;
- ДСТУ 3294–95. Маркетинг. Термины и определения основных понятий;
- ДСТУ 3574–97. Патентный формуляр. Основные положения. Порядок составления и оформления.

Проведение патентных исследований предусматривают в договорной или планово-технической документации на выполнение НИР и ОКР.

Требования стандарта являются обязательными для субъектов хозяйственной деятельности, действующих на территории Украины, деятельность которых полностью или частично финансируется из государственного бюджета.

Установленные таможенные и налоговые льготы на проекты, выполняемые по приоритетным направлениям, следует рассматривать как частичное использование средств Государственного бюджета. В этой связи "Отчет о патентных исследованиях" является первичным документом, доказывающим, что

субъект хозяйственной деятельности работает над обеспечением новизны, высокого технического уровня, конкурентноспособности разрабатываемого и внедряемого объекта.

Противники проведения патентных исследований показывают свою несостоятельность в понимании существа дела. Другого быть не может. Следует всегда помнить (во избежание неуместных дискуссий) о "новизне" как о критерии охраноспособности технического решения, которое может быть признано изобретением.

По характеру требований к новизне изобретений страны их можно разделить на три группы: к первой относятся те, где изобретение должно обладать абсолютной мировой новизной по любым источникам известности, независимо от их вида: публикации, открытого применения в стране и за рубежом, экспонирования на выставках и т.п. Такие требования предъявляет законодательство Франции, Италии, Испании, Нидерландов, Дании, ФРГ, Австрии, Швейцарии, Великобритании, Турции. Ко второй группе относятся страны, где изобретение должно обладать относительной мировой новизной, т.е. мировой новизной по открытым публикациям (включая экспонирование) и локальной (в пределах страны патентирования) по открытому применению. К этой группе принадлежат США, Канада, Япония, Исландия. К третьей группе относятся страны, где изобретения должны обладать локальной (в пределах страны) новизной по любым источникам известности. К таким странам относятся Греция, Австралия, Новая Зеландия и ряд других стран Британского содружества наций.

Необходимым условием при экспертизе новизны технического решения является установление существующего уровня техники как базы для оценки этой новизны. Техническое решение признается новым, если оно не охватывается извест-

ным уровнем техники на дату приоритета и не было предварительно раскрыто для неопределенного круга лиц.

Под уровнем техники понимается совокупность основных технических решений и обеспечиваемых ими технических характеристик и потребительских свойств, характеризующих состояние, развитие и техническое совершенство данного вида техники на определенный момент времени.

Под объектом новой техники понимается такой объект техники, основные (базовые) технические решения которого являются новыми и наиболее прогрессивными на данный момент, выполнены, как правило, на уровне изобретений и обеспечивают достижение технико-экономических показателей, существенно превосходящих аналогичные показатели лучших известных объектов техники того же назначения.

Новая техника – это совокупность объектов новой техники, используемых для достижения определенной цели, либо применяемых в данной отрасли производства.

Новая продукция – это продукция, впервые изготовляемая в стране, а также модернизированные изделия, получившие новую качественную характеристику и по своим технико-экономическим показателям, отвечающие требованиям современного технического уровня.

Под техническим уровнем понимается степень реализации в данном объекте наиболее прогрессивных технических решений, обеспечивающих достижение его оптимальных показателей, параметров или характеристик.

Юридическими документами, подтверждающими новизну техники, технологии, продукции и проекта в целом, могут быть:

- отечественные и зарубежные охранные документы (патенты) на технические решения, которые реализуются в проекте, с предоставленным правом на их использование;

- отчет о патентных исследованиях (форма Г.1.5. ДСТУ 3575–97);
- патентный формуляр (ДСТУ 3574–97);
- заключение о научно-технической экспертизе.

Новизна доказывается и подтверждается сопоставительным анализом с лучшими объектами-аналогами, который предусмотрен в выше перечисленных документах, а не на заседании коллектива специалистов любой квалификации.

Конкурентноспособность – относительная характеристика продукции, которая отражает ее отличие от продукции конкурента. Во-первых, по степени соответствия одной и той же общественной потребности, во-вторых, по затратам на удовлетворение этой потребности. Под затратами понимается цена потребления, включающая издержки покупателя, связанные с приобретением продукции, и все расходы, возникающие при ее потреблении. Конкурентноспособность определяет возможность сбыта товара на конкретном рынке.

Что касается конкурентноспособности продукции на внешнем рынке, то для ее обеспечения, помимо всего другого (высокий технический уровень, обеспечение патентной защиты и патентной чистоты, качество изготовления и т.п.) требуется изучение конъюнктуры в самом широком смысле.

Обеспечить качественное проведение экспертизы на патентную чистоту объекта хозяйственной деятельности в Украине с целью выхода на внешний рынок и исключения вероятности штрафных санкций в настоящее время не представляется возможным, в связи с большими пробелами информации в патентном фонде.

Отсутствие нормативно-технического обеспечения комплекса взаимосвязанных общетехнических и организационно-методических государственных, отраслевых стандартов, а также руководящих нормативных документов, устанавливающих порядок и правила выполнения работ в процессе жизненного

цикла продукции, отрицательно скажется на инновационном развитии Украины.

Специальный режим инвестиционной деятельности в г.Харькове уже сейчас нуждается в стандарте, устанавливающем основные положения разработки и постановки на производство новой (модернизированной) продукции. В этом стандарте необходимо указать правила подготовки документации, изготовление и испытания образцов продукции, приемку результатов разработки, подготовку и освоение производства.

О.С. Гнєздило

ЗБІРНИК ДОКУМЕНТІВ ДЕРЖАВНОГО АРХІВУ ХАРКІВСЬКОЇ ОБЛАСТІ, ПРИСВЯЧЕНИЙ 350-РІЧЧЮ м. ХАРКОВА

Документи Національного архівного фонду (НАФ), що знаходяться на зберіганні у Державному архіві Харківської області (ДАХО), є невичерпною базою для досліджень з історії Слобожанщини XVIII–XX ст. Ці документи архів зберігає і накопичує протягом 125 років.

Інформаційно-публікаційна діяльність є одним із важливих і необхідних напрямків роботи ДАХО, ефективним засобом розповсюдження архівної інформації.

Зараз спостерігається великий інтерес нашої спільноти до своїх предків: хто вони були, де і як жили? Коли і ким були засновані міста і села? На ці питання дають відповідь архівні документи.

В 1992 р. у ДАХО розпочалася підготовка до публікації двох серій збірників документів з історії рідного краю: "Старовинні міста Харківщини" (колишні повітові центри Харківського намісництва і заштатні міста – сучасні районні центри) і "Краю мій, Слобожанщино!" (райони та окремі населені пунк-

ти, що увійшли до складу теперішньої Харківської області. Засновником названих серій є заслужений діяч культури України Вікторія Вікторівна Резнікова.

За 1992–2003 рр. вийшли друком понад 20 збірників документів з цих двох серій: "Змиев" (1992) [1], "Вовчанськ" (1994) [2], "Дергачі" (1998) [3], "Харківський район" (у трьох частинах 1994–1996) [4], "Артемівка" (1999) [5] та інші. Побачив світ очікуваний збірник "Харків" (2004) [6]. Він є першою частиною ювілейного видання, присвяченого 350-й річниці нашого славетного міста.

Вивчення історії Харкова розпочалося ще в XVIII ст. З того часу було опубліковано велику кількість історичних досліджень і краєзнавчих робіт. Ювілейний збірник Держархіву висвітлює історію Харкова по-новому, бо це не наукова праця, а жива мова документів. Він стане цікавим як для науковців, так і для краєзнавців, а також для всіх, хто небайдужий до історії рідного краю.

До збірника увійшли історичні джерела, більшість з яких зберігаються у Державному архіві Харківської області. Значна частина цих документів раніше не публікувалися, а опубліковані в XIX ст. стали бібліографічною рідкістю.

Розташовані вони у двох великих розділах: "Територія" та "Населення", розповідають про статус, географічне положення, клімат Харкова, повідомляють про національність, вік, професії, освіту громадян, які жили в нашому місті за різних часів. Хронологічні межі збірника охоплюють кінець XVIII – середину XX ст.

Підготовку цього видання здійснили співробітники ДАХО під керівництвом Л.М.Момот. До складу редакційної колегії увійшли: С.І.Посохов, д-р іст. наук, декан історичного факультету ХНУ ім. В.Н.Каразіна (голов. ред.), Б.П.Зайцев, канд. іст. наук, С.М.Куделко, канд. іст. наук, заслужені працівники культури України В.В.Резнікова та А.І.Епштейн, д-р іст. наук.

Робота над збірником розпочалася з вивчення літератури та визначення кола джерел, що мали увійти до майбутнього видання. Здебільшого це були документи, які зберігалися безпосередньо в архіві. Використовувалися "Харьковский календарь" за 1874, 1883, 1904 рр., "Памятная книжка Харьковской губернии" за 1864, 1868 рр, "Весь Харьков" за 1929 р., "Материалы для истории колонизации быта Харьковской и отчасти Курской и Воронежской губерний", укази з "Полного собрания законов Российской империи", що стосувалися Харкова, інші видання.

Вивчався довідковий апарат архіву (путівники, каталоги, картотеки, покажчики, огляди та описи фондів), що дуже допомогло в пошуку необхідних документів.

Основними архівними фондами, до яких звернулися упорядники збірника були: Канцелярія Харківського губернатора (ф.3), Харківська міська управа (ф.45), Харківська духовна консисторія (ф.45), Канцелярія Харківського губернського прокурора (ф.7), Харківська казенна палата (ф.31), Управління поліцмейстера міста Харкова (ф.52), Харківський губернський статистичний комітет (ф.51), Харківський губернський виконавчий комітет Рад робітничих, селянських та червоноармійських депутатів (ф.р–203), Харківський окружний виконавчий комітет Рад робітничих, селянських та червоноармійських депутатів (ф.р–845), Статистичне управління Харківської області (ф.р–5231), Планова комісія виконавчого комітету Харківської міської Ради депутатів трудящих (ф.р–3770), Виконавчий комітет Харківської міської Ради депутатів трудящих (ф.р–408) та ін. Також були використані фотографії Харкова за різних часів: види міста наприкінці XIX – поч. XX ст., демонстрація трудящих у березні 1917 р., повінь 1932 р., військовий парад на площі ім. Дзержинського в 1932 р., Харків після визволення від німецько-фашистських загарбників, сіль-

ськогосподарська виставка 1949 року на центральній площі міста тощо.

У збірнику подано копії архівних документів: відомості Харківської міської управи про збитки від повені 1893 р., адресний аркуш жительки Харкова та малюнок медалі для безоплатних рахівників Першого загального перепису населення 1897 р. На жаль, фінансові обмеження не дали змоги представити більше фотографій і копій архівних документів.

Ілюстративна частина збірника розпочинається зображенням герба Харкова, який був затверджений у 1781 р., а закінчується сучасною фотографією площі Свободи зимового вечора 2004 р.

При підготовці ювілейного збірника упорядники дотримувалися такого принципу: документи, призначені для широкої читацької аудиторії, повинні бути емоційно насиченими, компактними, ясними для сприйняття. Тому в процесі відбору перевага надавалася невеликим за обсягом, оригінальним джерелам. Було прийнято тематико-хронологічну систематизацію документів.

Збірник документів з історії міста Харкова, як і інші збірники серій "Старовинні міста Харківщини" та "Краю мій, Слобожанщино!", виданий українською мовою. Тексти документів публікуються мовою оригіналу, головним чином російською, якою в дорадянські часи велося діловодство.

Заголовки документів складено так, щоб зацікавити читача, привернути увагу до певної інформації. Наприклад: "Вулиці повинні мати назви", "Харківський городничий повідомляє", "Наслідки зливи", "Чому Харків став столицею?", "Чоловіки і жінки Харкова, чия перевага?" та ін.

Передмова до збірника стала своєрідним зверненням до читача. Примітки містять коментарі до тексту документів. Додаткові відомості подано у вигляді довідок, які розташовано безпосередньо після тексту. Наприклад, до документа про

найменування вулиць Харкова подано дві довідки. Довідка 1. До 1804 року харківські вулиці не мали постійних назв: "Даже в крепостных актах, документах официальных, об улицах не было и помину..." Довідка 2. В документах архіву зберігається список вулиць м. Харкова, який за наказом губернатора І.І. Бахтіна склав губернський землемір Драгомир: "Название улиц в губернском городе Харькове. 1. В части Залопанской: Екатеринославская, Рождественская, Благовещенская..." [6].

Новим для збірника стало те, що в його змісті подано заголовки документів. Це значно полегшить пошук необхідної читачеві інформації.

На жаль, збірник вийшов невеликим тиражем - 1000 примірників. Як показує практика, видання Держархіву Харківської області, в тому числі й збірників серій "Старовинні міста Харківщини" і "Краю мій, Слобожанщино" користуються великим попитом, що свідчить про перспективність подальшої роботи авторського колективу стосовно відтворення історичного минулого нашого краю.

Збірник документів і матеріалів з історії міста Харкова, як і інші видання Держархіву, є джерелом формування національної свідомості та історичної пам'яті нашого народу.

Література

1. Змиев: Сб. архив. док. и материалов / Ред. А.И.Эпштейн. – Х.: Фолио, 1992. – 39 с.

2. Вовчанськ: Зб. арх. док. і матеріалів / Голов. ред. А.І.Епштейн. – Х.: Фоліо, 1994. – 124 с.

3. Дергачі: Зб. арх. док. і матеріалів / Голов. ред. Б.К.Мигаль. – Х.: Фоліо, 1998. – 198 с.

4. Харківський район: Зб. арх. док. і матеріалів [Ч. 1–3] / Голов. ред. Б.К. Мигаль. – Х.: Фоліо, 1994. – 92 с.

5. Артемівка: Зб. арх. док. і матеріалів / Голов. ред. Б.К.Мигаль. – Х.: Фоліо, 1998. – 198 с.

6. Харків: Зб. арх. док. і матеріалів / Голов. ред. С.І.Посохов. – Х.: Вид-во Нац. у-нту внутр. справ, 2004. – 320 с.

А.А.Алексеенко

ХАРЬКОВ – ПЕРВАЯ СТОЛИЦА УКРАИНЫ: РЕШЕНИЕ ЖИЛИЩНОЙ ПРОБЛЕМЫ

350-летний юбилей Харькова, который отмечается в 2004 году, свидетельство не только солидного возраста, но и важная историческая дата для обращения к различным исследованиям о жизни города.

В 1923–1934 гг. Харьков приобрел статус первой столицы. Эти годы дали импульс всестороннему развитию города на много лет вперед. Одной из острейших проблем того времени стал жилищный кризис. Советская власть сосредоточила в Харькове значительную часть капиталовложений республики – восстанавливались такие промышленные гиганты как ХПЗ, «Серп и молот», тракторный завод. Все они требовали тысяч рабочих рук. К тому же значительная часть жилищного фонда города была передана под правительственные учреждения [1]. По какому же пути развивалось в нашем городе жилищное строительство в это время? Ведь новые постройки первой столицы не только вырастили в своих стенах новые поколения харьковчан, но и навсегда остались в их благодарной памяти.

* * *

Жилищное строительство в Харькове начинает развиваться только с 1923 года. Причем его темпы с каждым годом увеличиваются. На первой сессии пленума горсовета 1927 года жилищный вопрос был одним из ключевых, итоги по нему

подводил зам. председателя окрисполкома тов. Канторович: «Всего за четыре года (1923–1926) отстроено 150 тыс. м^2 общей стоимостью 20 млн. руб. Однако это строительство не в состоянии обеспечить естественного прироста населения (в среднем 5,6% в год). При самом скромном подсчете в Харькове необходимо было за эти четыре года построить не менее 360 тыс. м^2. Ясно, что при таких условиях жилищный кризис в городе увеличивается» [2]. Эту проблему городские власти решали путем «послідовного перетворення міського господарства щодо комунального житлового обслуговування у допоміжний цех промисловості в напрямку перетворення міста в зразкову пролетарську столицю України» [3].

1926 год: плановая комиссия окрисполкома, обсуждая вопрос о том, какой тип зданий должен возводиться в городе, приходит к выводам: необходимо строить исключительно четырехэтажные дома в районах, имеющих канализацию и водопровод. Каждая квартира в новом доме должна состоять из 3–4 комнат площадью от 4 до 4,5 кв. саж., высота помещений – 4 аршина, 10 вершков. Дома, построенные в 1925 году, имеют существенный недостаток: ширина и высота окон сравнительно невелики.

Избрав данный тип постройки, городские власти приняли во внимание «возможность заселения квартир не одной семьей, а несколькими; поэтому, все комнаты, входящие в состав квартиры должны быть изолированными. При заселении квартир в будущем может появиться необходимость устройства дверей между отгороженными комнатами, для этого предусмотреть закладку в стенах дверных колод. Как показывает опыт, устройство отдельных ванн в каждой квартире обходится чрезвычайно дорого. Поэтому вполне целесообразным является расширение площади кухонь (не менее 1,8 кв. саж.), чтобы впоследствии избыток площади мог быть предназначен для обустройства ванной комнаты» [4].

«В этом году, – писала газета «Харьковский пролетарий», – дома уже более подойдут к типу довоенных. Высота комнат будет поднята на пол-аршина против прошлого года; световая площадь увеличивается, улучшается качество дверей. Старые дефекты постепенно заглаживаются» [5]. Она же писала в 1926 году «Архитектурно-художественная обработка зданий в прошлом сезоне не вполне достаточная; решено поручить специальной технической комиссии создание образцовых типов коммунальных построек, экономически полезных и целесообразных, планы которых могли бы быть использованы и для дальнейшего строительства; решено разработать специальные конструкции отопительных и вентиляционных устройств» [6]. "Вісті ВУЦВК" в этом же году отмечали:

«Щоб погодити житлове будівництво з вимогами та потребами робітників, міська рада виділила низку своїх членів для догляду та контролю над житловим будівництвом комунгоспу» [7].

1927 год. Президиум городского совета принимает постановление «О нормах застройки города Харькова» [8], согласно которому город делился на пять поясов в зависимости от плотности проживания населения. В нем предписывались строгие нормы, предъявленные к этажности домов (не менее 4 этажей в густозаселенных зонах) и строительным материалам (несгораемые).

Первый Всеукраинский съезд по строительству, состоявшийся в Харькове в апреле 1927 г., наметив ближайшие перспективы промышленного и коммунального строительства, поднимает вопросы о регулировании рынка стройматериалов, подготовке квалифицированных строителей, механизации строительных работ, выработке наиболее рациональных и экономных типов жилищ.

В резолюции по докладу правительства на XI окружном съезде советов Харьковщины (1927 г.) отмечено: «О необходи-

мости оставить на нужды жилищного строительства средства республиканских предприятий, расположенных на территории г. Харькова и Харьковского округа. Для этой цели съезд считает необходимым сосредоточить отчисления учреждений и предприятий окружного масштаба, которые ранее передавались в республиканский фонд, в окружном фонде жилищного строительства» [9].

Серьезное внимание уделялось вопросам строительства за счет жилищных кооперативов. На 1.10.1925 г. в г. Харькове их числилось всего 15; на 1.04. 1927 г. – 115. При окружном исполкоме был образован фонд содействия кооперативному жилищному строительству.

Среди крупнейших застройщиков значились кооперативы «Серп и молот», завод ВЭК, «Красный Октябрь», «Красный печатник», «Связь», «Харьковский химик», «Канатчик», «Зірка», «Красный факел» завода «Свет шахтера».

1928 год. Жилищным строительством в городе занимаются 39 жилищно-строительных кооперативов («Луч», «Связь», «Здоровье», «Серп и молот»). Ими построено 76 домов общей площадью – 30,292 тыс. $м^3$.

1929 год. Пленум Харьковского горсовета признал целесообразным введение поквартального строительства в г.Харькове. «Отвод делянок под большое разрозненное жилищное строительство нужно запретить, аннулировав уже заключенные договора» [10].

1930 год. Развитие получает особый тип зданий «дома-коммуны» (механическая прачечная, общая кухня, столовая, детские ясли, сад, клуб-библиотека). «Надбудовне будівництво – основний захід для послаблення житлової кризи. В основному надбудови передбачається провести по вулицях: К.Лібкнехта, Пушкінській, Ветеринарній, Басейній, К.Маркса, Вільної Академії, Чернишевського” [11].

1932 год. В Харькове осуществляется реконструкция районов: вместо четырех создается шесть: Червонозаводской, Нагорный, Ленинский, Октябрьский, Краснобаварский и район тракторного завода.

1934 год. Харьковская пресса подводит итоги: «за 1923–1928 рр. у комунальне господарство Харкова вкладено 31,5 млн. крб., за першу п'ятирічку – 108,8; за 1933/1934 рр. – 76 млн. крб. Починаючи з 1923 року побудовано цілком новий Харків"[12].

В ЦГНТА Украины хранятся некоторые проекты жилых зданий, построенных в первой столице. История их создания и реализации в постройках – это тоже часть истории нашего города.

Жилой дом для мастеров «красного пера» «Слово» возводился в районе Госпрома. Идея его постройки возникла в декабре 1926 года. Разработка и реализация проекта осуществлялась в 1927–1930 гг. «Укргражданстроем» на средства литераторов, входивших в жилищный кооператив «Слово». Здание отличается оригинальным архитектурным решением: если на него посмотреть сверху, то оно напомнит большую печатную букву «С», острие которой направлено во двор. В доме было 5 подъездов, 5 этажей, 66 квартир, по 3–4 комнаты каждая [13]. Над 5 этажом (над крышей) был запланирован солярий с душами. Бывший жилец этого дома В.Кулиш, известный украинский поэт, вспоминает: «Помешкання було побудоване так, що ви заходили до невеличкого передпокою, з якого був вихід до кожної кімнати. Усі мешкання мали лазничку, вбиральню, кухню з невеличкою піччю і її треба було опалювати вугіллям або деревом. Будинок мав центральне парове огрівання... Кожний поверх, залежно від будови, мав три або два мешкання. Наприклад, під'їзди перший і п'ятий мали на кожному поверсі по три мешкання, а другий, третій і четвертий – лише по два. Кожне мешкання мало один балкон. Середина – по два балкони, при чому тут виявився якийсь загадковий

розрахунок архітектора... Як на роки гострої мешканевої кризи столиці “Слово” нам видалось чудом. Після тісноти, комунальних невигод, спільних аж у дворі вбиралень і т.п. “Слово” можна було назвати люксусом»[14].

В этом же районе примерно в это же время возникла идея постройки жилищного кооператива «Радянський книгар» (в документах также находим название «Красный книгарь»). Члены кооператива, собрав 85 тыс. руб., рассчитывали в течение 1927 года построить 4-х этажное здание. Но инженер А.З.Коган, под руководством которого проводились строительные работы, предложил иное архитектурное решение: 5,5 этажный дом на 75 квартир в 275 комнат. Этот проект был представлен на выставке «10 лет советского строительства» вместе с другими работами харьковских архитекторов.

6 августа 1927 года состоялась торжественная закладка дома «Радянський книгар». Он имел свои архитектурные особенности: его боковые фасады в отношении к главному были расположены под разными углами (90° и 103°), а во двор от основной части дома отходил прямоугольный выступ, напоминающий печатную букву «Е». В здании были установлены 5 лифтов. Высота дома составляла от 21,2 до 23,7 м. Это связано со специфическим размещением перекрытий между этажами. Квартиры здесь были 3-х–4-х-комнатные.

Интересен проект дома жилстройкоопа «Серп и молот» по Безуглому переулку, разработанный в 1927 году. Он представлял собой два параллельных удлиненных корпуса, соединенных «перемычкой», и в плане напоминал букву «Н». Здание имело 4 этажа, на которых располагались 2-х и 3-х-комнатные однотипные квартиры. Помещения в центре отличались своей планировкой [15].

Хорошо знаком многим харьковчанам жилой дом на ул. Гиршмана, 17, в старом центре города. Его проектировали известные архитекторы О.В.Линецкий и В.Н.Богомолов. Проект

выполнен в распространенном в начале 30-х гг. стиле конструктивизма: сдержанный, лишенный декоративных украшений вид, отличается от других особенностью своей композиции. Между 7-этажными башнеобразными открылками находится полукруглый парадный двор, в который выведены входы подъездов 5-этажной части дома. В плане дом имел подковообразную форму и насчитывал 10 подъездов. На каждом этаже были расположены 3–4-комнатные квартиры со всеми удобствами [16].

Планировка 3–4-комнатных квартир диктовалась потребностями времени. Газета «Харьковский пролетарий» писала: «Тип квартир из 3–4 комнат экономически выгоднее 2–3-комнатных, причем при остром кризисе, который мы переживаем, все равно приходится вселять в одну квартиру несколько семей. Однако в будущем при ослаблении квартирного кризиса, такая планировка даст возможность правильно расселять семьи рабочих по гигиеническим и санитарным нормам» [17].

Такое время наступило. Благодаря усиленным темпам строительства экономически целесообразных зданий к середине 30-х годов острый жилищный кризис в Харькове был ликвидирован.

Литература

1. Лейбфрейд А.Ю., Полякова Ю.Ю. Харьков. От крепости до столицы. – Х.,1998. – С. 43–44.
2. Харьк. пролетарий (ХП). – 1927. – 7.07.
3. Харків будує. – Х.: Вид. Харк. міськ. Ради, 1931. – С. 2.
4. Харьк. пролетарий. – 1926. – 26.05.
5. Там само. – 1926. – 26.06.

6. Там само. – 1926. – 12.05.
7. Вісті ВУЦВК. – 1926. – 4.07.
8. Харьк. пролетарий.– 1927. – 2.07.
9. Там само. – 1927. – 6.04.
10. Там само. – 1928. – 1.11.
11. Там само. – 1930. – 26.07.
12. Соціаліст. Харківщина. – 1934. – 23.06.
13. ЦГНТА Украины, ф. 32, к. 1–24, оп. 3, ед. хр. 7, л.2.
14. Куліш В. Слово про будинок “Слово”. – Торонто: ”Гомін України”, 1966. – С.10 – 11.
15. ЦГНТА Украины, ф. 32, к. 1–24, оп. 3, ед. хр. 9, л.5–6.
16. ЦГНТА Украины, ф. 32, к. 1–24, оп. 3, ед. хр. 5, л.4.
17. Харьк. пролетарий. – 1926. – 15.08.

Н.П.Трипутіна, В.Д.Шипулін,
І.М.Патрикєєв

ВИКОРИСТАННЯ ГЕОІНФОРМАЦІЙНИХ СИСТЕМ У ДОСЛІДЖЕННІ ІСТОРІЇ РАЙОНІВ ХАРКОВА

Протягом 350-річної історії місто Харків зросло з невеличкого поселення до велетенського мегаполісу європейського типу. Ефективне забезпечення життєдіяльності такого гігантського та складного організму, яким є півторамільйонне місто, розкидане на території понад 300 км^2, вимагає чіткої взаємодії численних управлінських та виробничих структур. У сучасному Харкові ці завдання вирішуються шляхом злагодженої співпраці дев’яти районних рад народних депутатів, які за допомогою своїх виконавчих органів задовольняють життєві інтереси

городян, сприяють успішному функціонуванню розташованих в районі установ.

Формування такої адміністративно-територіальної структури міста має тривалу і непросту історію. Висвітленню цього питання надають уваги, головним чином, засоби масової інформації. Фактично єдиною роботою, в якій більш-менш ґрунтовно розглядається генезис одного з районів Харкова, є книга "Московский район, г. Харьков. История и современность" [6]. Недостатня вивченість цієї проблеми призводить до суттєвих розбіжностей в оцінці історичних подій.

Останнім часом у багатьох галузях людської діяльності все ширше використовується новий клас комп'ютерних систем – геоінформаційні системи (ГІС). Вони оперують просторовими даними і використовуються в першу чергу для управління територіями і ресурсами. Ці системи, спираючись на електронні карти, надають дослідникам незрівнянних можливостей ***просторового аналізу та візуалізації інформації***.

Для історичних досліджень ГІС – це могутній інструмент зіставлення стану територій в різних просторово-часових зрізах, приведення їх до єдиного просторового середовища, вивчення динаміки розвитку територій міста, регіону, країни тощо.

Для дослідження розвитку міста Харкова були використані карти різних часів, переведені в електронний варіант. Така розвідка, виконана з використанням програми Arc View 3.1, дозволила встановити та зіставити межі міста за останнє століття, простежити генезис адміністративних районів, історію заселення міських та приміських територій, дослідити розвиток вулично-дорожної мережі й інших об'єктів території міста, зміни в топоніміці Харкова і наочно подати результати цих досліджень.

Територія Харкова у XVII ст. складалася з 3-х частин: Центральної (район сучасних Університетської гірки, Кузнечної та Кооперативної вулиць), Залопанської (район Полтавського

шляху, Чоботарської та Коцарської вулиць) та Захарківської (Москалівка, Заїківка тощо). Ці місцевості були відділені одна від одної річками, Центральна частина міста ділилася на *острог* (у межах фортеці) та *передмістя* (за межами фортеці аж до річок). За переписом 1732 року, 950 подвір'їв, що належали городянам, були розкидані саме на цих трьох частинах. Далі йшли поодинокі хутори та пасіки [1].

Заселяючи певну територію, мешканці об'єднувалися у релігійні громади, а побудувавши парафіяльну церкву, утворювали парафію. Церкви здійснювали реєстрацію актів громадського стану та облік жителів міста. За документами 1724 року 57 харківських вулиць були закріплені за 10 церковними парафіями (Успенською, Вознесенською, Миколаївською тощо) [1].

Для виконання функцій поліцейського нагляду довелося ввести окремий розподіл території. Наприкінці XVIII ст. місто було поділене на дві поліцейські частини, керовані "частными приставами", які розділялися на квартали під опікою квартальних приставів [1].

На початку XIX ст. місто поділили на 3 поліцейські частини (Центральну, Залопанську і Захарківську) [4]. У 1868 р. штати поліції було збільшено, а кожну поліцейську частину поділено на 4 дільниці. Швидке зростання території міста і його населення в другій половині XIX ст. змусило поділити кожну з 3-х поліцейських частин ще навпіл, після чого їх стало 6, а кожну з цих 6 частин поділили на 6 околотків (всього 36) [1].

Карта поліцейських частин 1912 р.

Відповідно до своїх завдань, пожежники розділяли місто на пожежні частини. З метою укомплектування армії кіньми в Харкові були сформовані ще й 3 військово-кінних дільниці [5].

Найбільш дрібний поділ міста було зроблено під час перепису 1912 року. Тоді Харків був розділений на 21 район, за особливостями географічного положення, умов заселення і культурно-побутових рис кожного району. Так офіційно були

зареєстровані райони Нагірний, Катеринославсько-Благовіщенський, Сабурова дача, Журавлівка, Холодна гора тощо [2].

При переписі населення у 1926 році таке районування збереглося, тільки до 21 району додалися ще 12 (Соколь-ницький, Іванівський, Основ'янський тощо), які ввійшли до межі міста в 1924 році [10].

Природно-історичні райони Харкова

Різні структури органів управління відповідно до своїх завдань здійснювали районування міста, причому межі цих районів здебільшого не співпадали.

В основу сучасного районування території покладено принцип поєднання цілого комплексу управлінських функцій у певних територіальних межах під владою райради. Але цей принцип, як і сучасна номенклатура районів та розподіл їх територій, утвердився не відразу. Першим кроком до цього можна вважати створення в Харкові трьох адміністративних районів, яке відбулося на підставі рішення Центральної виборчої комісії Рад робітничих депутатів від 28 січня 1919 року. Відповідно до цього рішення, здійснився розподіл всієї території міста між Іваново-Лисогірським, Петинсько-Журавлівським та Основ'яно-Холодногірським районними революційними комітетами [6]. Яким саме було розмежування цих підлеглих райревкомам міста територій розповідають документи Обласного архіву Харківської області [3].

Адміністративно-територіальне розмежування Харкова

Ця схема районування Харкова за часів його столичного буття зазнала суттєвих змін. Так, у листопаді 1921 р. президія Харківської міськради прийняла ухвалу про ліквідацію райвиконкомів [3]. Це рішення було зумовлене ви-

могою “суворої централізації всього державного управління” [11].

При переході країни до реконструктивного періоду потреба в територіальному розмежуванні великих міст з метою “зорганізувати широку масову роботу міських рад та здійснити на ділі гасло про наближення радянського апарату до мас”, “утвердити на нових територіях міста повноправні органи влади”, а також “забезпечити повне обслуговування повсякденних інтересів всіх робітників міста” викликала пожвавлення в роботі зі створення в містах України широкої мережі районних рад [11].

Протягом 20–30-х рр. від трьох великих районів, які було утворено в 1919 р., поступово “відбрунькувалися” сучасні Червонозаводський, Жовтневий, Дзержинський, Ленінський, Московський, Київський, Комінтернівський райони. Як місто-супутник Харкову будувалося осторонь основних міських територій селище Тракторобуд. Воно стало Орджонікідзевським районом нашого міста. Пізніше в 60-і роки на базі місцевості Селекційної станції у 1973 році було утворено Фрунзенський район.

Під час окупації Харкова в листопаді 1941 р. для керування містом відповідно до колишніх підрайонів міліції були утворені 19 районних бургомістратів (Нагірний, Петинський тощо), яких в липні 1942 р. було зведено до 10. Окупаційна влада вимагала від них ”впровадження в життя всіх постанов, наказів та розпоряджень МУ [міської управи – Н.Т.] та німецького командування з метою встановлення порядку та налагодження громадського та культурного життя в районі, а також всебічного сприяння німецькому військовому командуванню в остаточному розгромі жидівсько-більшовицьких банд” [8].

Таким чином, районування нашого міста впродовж його історії зазнало численних серйозних змін, дослідити які значною мірою допоможуть сучасні геоінформаційні технології. Але як і 300 років тому, наш мегаполіс зберігає традиційний умовний розподіл на три великі зони, які, певним чином, відрізняються своєю спеціалізацією. У центрально-північній зоні (Київський та Дзержинський адміністративні райони) зосереджено більшість закладів науки, освіти, культури та бізнесу. У східній зоні (Московський, Орджонікідзевський, Червонозаводський, Фрунзенський райони) розміщено найпотужніші харківські промислові підприємства. Західна зона (Жовтневий, Ленінський, Комінтернівський адміністративні райони) виконує головні транспортні і торговельно-розподільчі функції. Разом же вони, доповнюючи одна одну, складають потужну цілісну вправно діючу систему [10].

Література

1. Багалей Д.И., Миллер Д.П. История города Харькова за 250 лет его существования. Т.1. – Х., 1905. – 569 с.

2. Главные итоги переписи г.Харькова 8 декабря 1912 г. – Х., 1914. – С.68.

3. ДАХО, ф. 1, р – 203, оп 1, спр. 456, арк. 88.

4. Кованько С.И. Описание Харьковской губернии: Топография. – Х., 1857. – 72 с.

5. Материалы для истории Харьковской городской думы и городского хозяйства Харькова за 25 лет. – Х., 1896.

6. Московский район, г. Харьков. История и современность / Ю.Кроль, Б.Зайцев, С.Куделко, С.Посохов. – Х.: Прапор, 1994. – 193 с.

7. Радянське будівництво на Україні в роки громадянської війни. – К.: Вид-во АН УРСР, 1962.

8. Скоробогатов А. Харківське міське самоврядування в 1941–1943 роках // Березіль. – № 9–10, 1996. – С.145–162.

9. Харків XX століття: Бібліогр. покажч. – Х.: Схід.-регіон. центр гуманіт.-освіт. ініціатив, 2003. – 800 с.

10. Харьковская область. – Х.: РИП «Оригинал», 1993.

12. ЦДАВО України, ф. 1, оп. 8, спр. 221, арк. 15.

Н.В.Путря, В.И.Виноградская

ИСПОЛЬЗОВАНИЕ И ОХРАНА ВОД В ХАРЬКОВСКОЙ ОБЛАСТИ: ИСТОРИЧЕСКИЙ ОПЫТ

Харьков представляет собой крупный промышленный город, один из важнейших центров науки, техники и образования в Украине. Здесь работает около полутора десятка НИИ медицинского профиля. Он известен также как главный центр развития физики, химии, астрономии, сельского хозяйства. По

количеству вузов (их более сотни) он лишь немногим уступает Киеву. Вместе с тем интенсивное промышленное, жилищное и транспортное строительство, разработка полезных ископаемых в области, участие в проектировании добычи руд в Криворожье и угля в Донбассе, изучение и использование подземных вод сделали наш город центром использования и охраны недр. В Харькове работают около трех десятков организаций, которые занимаются вопросами изучения подземных вод, использованием и охраной недр, ведут эколого-геологические и инженерно-геологические исследования.

Данному направлению природоиспользования, истории его изучения, основным факторам воздействия на недра и их экологической значимости уделяется мало внимания. Вместе с тем чистота и сохранность наших подземных вод, минимальный ущерб для окружающей среды при разработке полезных ископаемых, надежность инженерно-геологических решений в процессе строительства – это лучший способ избежать техногенных катастроф. Именно в Харькове впервые были использованы артезианские воды, появилась первая природоохранная кафедра в университете, начато изучение природных катастроф прошлого, осуществлена возможность прогнозирования месторождений нефти. Все это делает изучение таких вопросов не только интересными, но и поучительными, приучает к сохранению природных ресурсов, рациональному их использованию [5; 8].

Харьков и регионы в целом характеризуются проведением разнообразных исследований, выполненных в различных областях использования недр. Уже в процессе освоения края большое внимание уделялось выявлению его источников, среди которых наибольшую известность получили ручей с ключевой водой у Цареборисова (1599, "Бахтин-колодезь"), Куряжский источник, близ которого в 1663 г. был основан Куряжский монастырь, Сковородиновская криница в Бабаях (70-е годы XVIII ст.) и др. В "Статистическом обозрении Слободской Укра-

инской (Харьковской) губернии", составленном В.Н.Каразиным в 1817 г., дается описание этой территории в "физическом отношении" с характеристикой рек, озер, некоторых источников. Им произведены обследования колодцев с питьевыми водами ряда уездов, с "минеральной водой" в бассейне р. Орели ("О целебной воде в дачах под Орелью", 1838), он ставит вопрос о возможном лечебном их значении, пытается объяснить причины повышенной минерализации. Это было одним из первых известных исследований подземных вод. С 40-х годов XIX ст. в Харькове поднимается вопрос о строительстве городского водопровода, что было вызвано резким ухудшением качества воды в харьковских реках.

Среди вопросов рационального природоиспользования этого времени можно назвать проблему сохранения лесного фонда края в целях охраны окружающей среды (Ф.К.Биберштейн, В.Н.Каразин), искусственное лесоразведение в Харьковской губернии, начатое в 1802 г. по инициативе И.Я.Данилевского и затем продолженное в процессе создания "Аракчеевских" посадок в лесном заказнике "Скрипаевский" на Чугуевщине, в Лозовеньковском бору, которые имели целью приостановить движение сыпучих песков.

Более полные и разнообразные исследования по рассматриваемым вопросам начинаются со второй половины XIX ст. и связаны они в значительной степени с деятельностью университета. Профессор Н.Д.Борисяк провел в губернии региональногеологические работы и дал характеристику ее минеральным богатствам (1857, 1858), поставил вопрос о развитии горной промышленности на Юге России (1862, 1868), впервые обосновал возможность нахождения артезианских вод в Харькове и существование здесь своеобразного подземного бассейна (1862), затронул вопрос о "чистоте воды в харьковских реках [9]. С 1863 г. начинается изучение лечебных вод Березовских источников (Н.Н.Бекетов и др.). С 1866 г. используются для лечения

сероводородные минеральные воды источника Мурафа в Богодуховском районе. На базе чудодейственного источника Николая I открыли одну из первых в Украине водолечебниц. И.Ф.Леваковский изучал славянские соляные озера (1869), "наружные и подземные" воды Екатеринославской и Таврической губерний (1889), а также "воды России по отношению к ее населению". А.В.Гуровым в 1889 г. пробурена в Харькове первая глубокая скважина, которая вскрыла самоизливающуюся воду [2] . С 1881 г. в городе начал действовать водопровод, для которого первоначально использовались подземные воды: Карповский колодец в районе Новоселовки, Павловские источники в районе Саржина Яра, Белгородская криница на Журавлевке и др.

В Харькове во второй половине XIX ст. активизировались строительные работы, в результате прокладки железной дороги Курск–Харьков–Азов (1869), а также связанные с благоустройством города, ростом численности его населения. Производится выравнивание городской территории (засыпаются озера, пониженные и заболоченные участки), мощение улиц. С 1893 г. за городом на пустынной местности, пересеченной оврагами, началась разбивка территории и посадка деревьев. Здесь в 1907 г. был открыт городской парк (ныне ЦПКиО им. А.М.Горького).

В 1880 г. был поднят вопрос о строительстве в Харькове городской канализации, а в 1914 г. она была введена в эксплуатацию [1]. Этому в значительной степени содействовала краеведческая и природоохранная деятельность на Харьковщине (А.Н.Краснов, В.И.Талиев и др.), а также проведение здесь в 1913 г. первой в России выставки охраны природы.

Харьковское общество любителей природы издавало свой бюллетень, который был одним из лучших в России, выпускало книги. В 1885 г. в городе был открыт практический технологический институт (позднее политехнический), готовивший

первоначально технические кадры для Донецко-Криворожского промышленного района.

В 20–30 годы в Харькове начинает создаваться мощная учебная, научно-изыскательская база и структура, которая в дальнейшем будет осуществлять проведение разнообразных работ в области строительства, разведки и разработки минеральных ресурсов, в химической, металлургической, агрохимической промышленности города, региона, страны. Она формировалась по нескольким основным направлениям. Для проектирования угольных шахт и углеобогатительных фабрик создается институт Южгипрошахт (1925), для строительства карьеров по разработке железных руд в Криворожье и других регионах – Южгипроруда (1933). Создание химических производств, потребовало создания и открытия нынешнего НИОхима (1928), Гипрококса (1929), УХИНа (1930), УкрНИИхиммаша (1930), института огнеупоров (1931). Проектированием гидротехнических сооружений занялся нынешний Укргидропроект (1927), водоснабжением, канализацией и техническими сооружениями – Водоканалпроект (1932). Проектирование предприятий промышленного транспорта начал осуществлять Промтранспроект (1928), заводов тракторного и сельскохозяйственного машиностроения – Гипротракторосельмаш (1928).

Активное промышленное, гидротехническое, транспортное и городское строительство в Харькове, создание в городе научно-исследовательской структуры сопровождается формированием высшей школы. В 1930 г. был образован инженерно-строительный институт (ХИСИ), в состав которого в 1934 г. вошли также Харьковский геодезический институт и НИИ геодезии и картографии. К 1941 г. ХИСИ становится крупнейшим вузом Украины.

В 1930 г. основан институт инженеров коммунального строительства, который стал единственным в стране вузом,

готовящим специалистов для коммунального хозяйства. На базе Высших технических курсов Наркомата путей сообщения и железнодорожного техникума в 1930 г. был основан Институт инженеров железнодорожного транспорта (ХИИТ). В этом же году создается автомобильно-дорожный институт (ХАДИ). Эти четыре вуза имели в своих структурах подразделения, готовящие специалистов для транспортного, жилищного, городского хозяйства. В государственном университете в эти годы были кафедра геологии и кафедра гидрогеологии.

В 1926 г. в Харькове строятся водолечебницы и завод по разливу воды на базе Березовского источника. В тридцатые годы построены Лозовеньковское и Вяловское водохранилища, и Кочетокская водопроводная станция, обеспечивавшая Харьков питьевой водой [4].

Война 1941–1945 гг. нанесла огромный ущерб промышленному и жилищному хозяйству города, системе его водоснабжения, транспорта, образования. Но уже с конца ее и в первые послевоенные годы, в городе, начинают создаваться новые структуры. В 1944 г. основан Южгипроцемент – институт, разрабатывавший проекты строительства и реконструкции цементных заводов, в 1945 г. – организована ХГРЭ, главной задачей которой была подготовка минерально-сырьевой базы для строительной индустрии; в 1947 г. – ВНИИОМШС, призванный осуществлять координацию работ по шахтному строительству в Донбассе, Криворожском и Курском железорудных бассейнах, разрабатывать проекты строительства новых угольных предприятий Подмосковья. С 1949 г. ведет свое начало УкрНИИНТИЗ, осуществлявший инженерно-геологические, гидрогеологические и топогеодезические изыскания. Реорганизация в системе вузов производилась с целью повышения качества подготовки геолого-гидрологических кадров, а также с целью попытки начать подготовку специалистов для

горной промышленности (основаны горно-индустриальный, а затем горный институт в 1944–1962 гг.).

Особенностью периода 50–60 годов стало открытие и разработка в Днепровско-Донецкой впадине и, главным образом, в Харьковской области крупных газовых месторождений, что обусловило создание в 1959 г. филиала ВНИИгаза, а в 1965 г. самостоятельного научно-исследовательского института природных газов (УкрНИИгаз).

Укргидропроектом производится проектирование Днепровского каскада ГЭС (Кременчугская, 1960; Днепродзержинская, 1964; Киевская, 1968; Каневская, 1975), а также разработана генеральная схема водоснабжения, регулирования харьковских рек и канализации города (1957), построено Печенежское водохранилище (1963).

В Харьковской области создаются Балаклеевский цементный комбинат (1960–1963) и Первомайский химзавод (1967), которые относятся к числу крупнейших предприятий страны, работающих на природном сырье. С конца 60-х годов начинается проектирование и строительство Харьковского метрополитена, создается Харьковметропроект. Учитывая большой объем строительных работ и гидрогеологические сложности, создаются также Харьковводпроект (1963) и Харьковский отдел будущего института Укрводгео (1965).

Большой объем работ по наращиванию сырьевой базы края проводит Харьковская геологоразведочная экспедиция (Ефремовское месторождение каменной соли, гидрогеологическая съемка и др.).

Результатом активного жилищного строительства в городе стало создание жилых массивов Павлового Поля, Селекционной станции, формирование Салтовского массива. Это сопровождается парковым строительством, созданием в городе гидропарков и лугопарков: Журавлевского, Основянского, Октябрьского, Алексеевского.

В 70–80 годы в стране, как и во всем мире, остро ставится вопрос об охране окружающей среды, что вносит определенные изменения в деятельность вузов и институтов Харькова. В 1971 г. создается Всесоюзный НИИ по охране вод (ВНИИВО). Соответствующие подразделения появляются и в институтах, изучающих или проектирующих освоение минеральных ресурсов, недр (НИОХИМ, Гипрококс и др.) [3].

В ХГУ на геологогеографическом факультете образована первая в Украине природоохранная кафедра, начавшая разработку концепции природоохранно-экологического образования и воспитания (1980).

В области производится инвентаризация природоохранного фонда – заказников, памятников природы и первая в Украине систематизация данных по геологическим памятникам природы (1985).

90-е годы стали временем кардинальной перестройки государственной структуры и дальнейшего углубления природоохранной деятельности. Экология становится непременной составной частью и универсальным направлением как в природоведческой, так и технической, строительной, социальной деятельности. Соответствующие факультеты инженерной экологии, экологии и химии и др. появляются в вузах строительного профиля. В Харьковской области, где разрабатывается около двух десятков газовых месторождений, размещается 50 водохранилищ и более 1900 прудов, проходят каналы: Сиверский Донец–Донбасс и Днепр–Донбасс, строятся очистные сооружения, но появляются новые проблемы – подтопление, оползни, засоление почв и грунтов, другие нарушения режима подземных вод. Для решения этих проблем разрабатываются соответствующие программы, в которых участвуют НИИ, проектные институты, вузы, другие организации [5]. Как новое научное и практическое направление деятельности в Украине и Харькове оформляется экологическая

геология, разрабатывающая научные основы охраны недр, рационального использования минеральных ресурсов и подземных вод [8].

Краткий обзор истории изучения природопользования и формирования образовательного и научно-проектного потенциала Харькова в этой области позволяет сделать определенные выводы. В городе сформировалась мощная структура, способная решать практически все основные проблемы освоения недр. Здесь действует около трех десятков научно-исследовательских и проектных институтов, других организаций, в той или иной степени изучающих и осваивающих подземные воды, проводящих инженерно-геологические исследования, призванные охранять окружающую среду и недра. Харьков решал такие проблемы не только в своих пределах, но и Украины в целом, а также много сделал и делает для проведения подобных работ за ее пределами. Сейчас ставится вопрос о сохранении этого потенциала, о необходимости перепрофилирования или трансформирования какой-то его части, о поисках форм его развития в новых условиях. Первым шагом в таком преобразовании должны стать инвентаризация этой базы, более углубленная координация деятельности отдельных ее подразделений.

Литература

1. Абрамов И.Б. Оценка воздействия природных и техногенных факторов на подземную гидросферу //Вісн. Харк. ун-ту. – 2001. – № 521. – С. 106–107.

2. Гуров А.В. Первое артезианское бурение на подмеловую воду в г. Харькове //Труды общества испытателей природы при Харьковском университете. – 1887.

3. Зарицкий П.В. Ресурсы вторичного минерального сырья в Украине: проблема и перспективы использования //Вісн. Харк. ун-ту. – 1998. – № 402. – С.9–13.

4. Захарченко Г.М. Гидрогеология в Харьковском университете: Учен. зап. Харьк. ун-та. Т.LXI: Зап. геол. фак. Т.12. – Х.: ХГУ, 1955. – С.51–65.

5. Лурье А.И. Бесценный дар природы. Вода в жизни харьковчан: Науч.-попул. очерк. – 3-е изд., перераб. и доп. – Х., 2001. – 232 с.

6. Некос А.Н., Борисова Н.В. Екологія та неоекологія: Укр.-рос. слов.-довід. – Х.: Вид-во ХНУ ім. В.Н.Каразіна, 2001. – 236 с.

7. Петросов В.А. Водоснабжение Харькова. – Х., 1998. – 40с.

8. Соловьев В.О., Немец К.А. Экология: этапы развития и основные направления исследований. – Х.: РА, 1998. – 104 с.

9. Борисяк Н.Д. О возможности бурения в Харькове артезианского колодца //Прибавление к Харьк. губерн. ведомостям, 1862.

В.П.Овчаренко

ВЗАЄМИНИ ВЛАДИ І РЕЛІГІЙНИХ ОРГАНІЗАЦІЙ ХАРКІВЩИНИ НА ПОЧАТКУ 1920-х РОКІВ

Протягом своєї 350-річної історії Харків неодноразово ставав загальноукраїнським центром важливих національно-культурних та духовних процесів. При їх історичній оцінці слід погодитися з думкою академіка І.Ф.Кураса, що в періоди оновлення суспільної думки особливо загострюються питання сенсу соціально значущих подій, процесів і явищ. Відчувається потреба в розвитку історико-порівняльних досліджень, використанні методів суспільно-історичної реконструкції, нелінійному підході до розгляду далекого минулого, коли історична подія розглядається у всіх барвах, світиться на фоні вітчизняної і світової історичної мозаїки [1]. Це повною мірою

відноситься і до оцінки проведення радянської релігійної політики на території Харківщини. На наш погляд, спочатку вона не була спрямована на загострення взаємин місцевої влади та релігійних організацій. Про це свідчить діяльність Харківської губернської ліквідаційної комісії з відокремлення церкви від держави (з 15 червня 1921 р. – ліквідаційний підвідділ), яка була організована однією з перших в Україні. Її очолив член Раднарсуду М.В.Крутов. До складу комісії увійшли представники відділів управління, робітничо-селянської інспекції та народної освіти [2].

Особливістю роботи з відокремлення церкви від держави стала наявність чіткого виваженого плану, основою якого була поступовість у проведенні заходів з виділенням проблемних етапів та внесення коректив. План було затверджено на засіданні Губвиконкому 20 квітня 1921 р. [3].

Раніше, 9 квітня 1921 р., комісія заборонила органам влади проводити у повітах будь-які заходи, що зачіпають релігійне життя громадян до отримання особливого розпорядження з докладним планом. Відносно сільської місцевості проблема відокремлення церкви від держави мала невизначену перспективу з мотивацією жахливого стану зв'язку, шляхів сполучення, а головне, можливими негативними політичними наслідками [4]. Очевидно, це була не особлива позиція Харківського Губвиконкому, тому що за стилем, відсутністю назви губернії відчувається, що план готувався для проведення заходів у загальноукраїнському масштабі. Проте, підтверджуючі документи в архівному фонді Нарком'юсту відсутні, як і рішення Харківського Губвиконкому про його впровадження. Але закладені в плані положення мали розвиток.

Зосередившись на діяльності в місті Харкові, ліквідаційна комісія намагалася не вживати заходів, що могли спричинити протистояння між владою та релігійними

організаціями. За період з 1 квітня по 15 жовтня 1921 р. не було зачинено жодної парафіяльної церкви. З безпарафіяльних домових церков, котрі за діючим тоді законодавством підлягали безумовному зачиненню, було закрито лише одну, що знаходилась у будинку попереднього утримання при слідчій тюрмі. Всі інші домові церкви були зачинені ще до офіційного утворення комісії за розпорядженням тих радянських установ, що займали їх приміщення.

Інші напрямки роботи вписувалися в загальну схему відокремлення церкви від держави. Це ознайомлення віруючих та керівників релігійних організацій з законодавством, ліквідація церковної метрифікації, заборона викладання релігійних віровчень. Для цього активно залучалася міська міліція, котра організувала збір необхідних підписів у керівників релігійних організацій про недопущення ними порушень законодавства, збирала дані про кількість молитовних приміщень та контролювала переміщення богослужбового майна, відбирала не передбачені законом штампи та печатки. Для речей релігійного вжитку в місті діяв спеціальний розподільник [4]. Водночас ліквідаційна комісія, щоб уникнути конфліктів між віруючими за право користування молитовними приміщеннями, утримувалася від правового оформлення їх передачі. Ускладнення виникли з громадою УАПЦ. На прохання їх лідера, колишнього працівника комунального відділу НКВС Олександра Ярещенка, громаді 19 вересня 1921 р. Міськвиконком передав Миколаївську церкву. Як альтернативне рішення пропонувався Благовіщенський собор. Але коли влада зіткнулася з погрозою страйку його прихожан, це рішення не пройшло. Через бюрократичну тяганину з політичним підґрунтям віруючі отримали церкву лише в кінці січня 1922 року за рішенням особливої наради в РНК. На спеціальному засіданні Раднаркому з цього питання доповідав Г.І.Петровський, участь

взяли керівники республіки Мануїльський та Сологуб. Було вирішено собор залишити у користуванні громади православної церкви Тихонівської орієнтації, автокефалістам надати Миколаївську церкву [5].

У Харківській губернії одними з перших у республіці почали формуватися повітові ліквідаційні комісії з відокремлення церкви від держави. Першою була утворена комісія Харківського повіту, яка стала до роботи 30 серпня 1921 р. Її реальна діяльність обмежилася збором відомостей про кількість віруючих, стан релігійного середовища. На 25 жовтня 1921 р. повітові ліквідаційні комісії були сформовані також у Чугуєві, Куп'янську, Богодухові, Сумах, але реальної роботи вони не вели. Губернська ліквідаційна комісія, не контролювала ситуацію, посилаючись на більш важливі справи. Лише Харківський повітвиконком розіслав в усі волості та виконкоми спеціальну анкету з двох питань:

I. Як відноситься населення до використання молитовних приміщень для загальнодержавних потреб.

2. Вкажіть конкретні випадки, які характеризують відношення населення до проведення декрету про відокремлення церкви від держави.

Анкети, за виключенням Липцівської волості, не збереглися. З Липців повідомляли, що молитовні приміщення не повинні використовуватися для загальнодержавних потреб, на друге питання відповідь була короткою і нерозбірливою [6].

Конкретнополітична ситуація в Україні теж мало сприяла вирішенню проблем державно-церковних відносин, особливо на місцях. Як і в минулі роки, церква слугувала, як фортеця, за мурами якої знаходили захист тепер уже представники влади від своїх противників та від організованих банд. Зокрема, взимку 1922 року керівники волості Піщана Куп'янського повіту знаходилися протягом трьох місяців з усією своєю канцелярією на дзвіниці церкви. Навіть вдень церковні ворота були постійно

зачинені, а в огорожі зроблено амбразури. Вся поточна робота велася на дзвіниці, де знаходились і дозорні. Коли не вдавалось утриматися за огорожею, захисники тікали у приміщення церкви, зачиняли двері і вилазили на дзвіницю, звідки відбивалися бомбами. В тій чи іншій мірі така ситуація була характерна практично для всіх губерній України [7].

В кінці 1921 року партійно-державне керівництво Радянської України стало на шлях загострення державно-церковних стосунків. Був підготовлений і розісланий циркулярний лист про методи антирелігійної агітації та пропаганди. ЦК КП(б)У вважав, що здорове класово-революційне відчуття трудящих безповоротно призведе до відкидання релігії, якщо на них не буде впливати тиск зацікавлених у розповсюдженні церковної ідеології прошарків населення. Згідно з цим і спрямовувалася діяльність органів Радянської влади в релігійній політиці. Наголос робився на державну пропаганду, зміст якої складала максимальна протидія партійних і радянських працівників використанню народного майна для церковних потреб. Будівлі, які були раніше в розпорядженні церков та монастирів, вимагалося при найменшій можливості відібрати з метою використання, здебільшого, для потреб соціального забезпечення.

Перед Радянською владою на місцях ставилося завдання не займатися відокремленням церкви від держави, передаючи молитовні приміщення та богослужбове майно в користування віруючих і створюючи їм належні умови для задоволення релігійних потреб, а цілком протилежне: "Зіштовхуючи між собою різні напрямки, течії, секти, вірування, Радянська влада прагне до того, щоб у взаємній боротьбі вороги дискредитували і топили один одного" [8].

Зверталась увага на Українську автокефальну православну церкву. Вказувалося, що її прихильники при своїй демократичності не є ближчими до нас, а, навпаки, внаслідок

спроб поширити вплив на українські маси, є шкідливими і загрозливими як провідники національно-демократичних буржуазних ідей. Планувалося використати суперечки через храми: “Якщо Радянська влада буде поставлена перед необхідністю вибирати між відкрито контрреволюційними та лояльно-демократичними формами управління церквою, то краще нанести рішучий удар другим, чим зумовлювати себе на активну боротьбу з ними в майбутньому” [9]. Як показує аналіз історії розвитку державно-церковних відносин, головні принципи, закладені в циркулярному листі ЦК КП(б)У, впроваджувалися майже без змін. Попри всі декларації, головна увага зверталася не на формування науково-матеріалістичного світогляду і, як наслідок, зміну переконань, а на витіснення носіїв релігії – віруючих та релігійних об’єднань з усіх сфер життя суспільства.

Враховуючи переважно аграрний характер республіки, зосередження релігійних організацій здебільшого в сільській місцевості, правлячий режим надавав важливого значення підконтрольним йому органам політичної влади на селі – комітетам незаможних селян. Тон їх діяльності задавав центральний відділ комнезамів при НКВС. 15 вересня 1921 р. за підписами Наркома та завідуючого вказаним відділом губернським відділам управління було надіслано таємного листа, в якому комнезамам пропонувалося використати всі методи боротьби з "чорносотенним духівництвом". Як було відзначено, "воно старається всіма божими та диявольськими молитвами замаскувати себе в червоний колір” [10]. На цьому фоні викладене в листі завдання стосовно роз'яснення декрету "Про відокремлення церкви від держави і школи від церкви" не мало суттєвого значення.

Більш конкретними були вказівки Харківського губернського підвідділу комнезамів для своїх низових органів, розроблені на підставі наведеного вище листа. Комітетам

незаможних селян пропонувалося на зборах невідкладно внести пропозиції про взяття на облік майна, не призначеного для богослужіння. Також пропонувалося розпочати виселення священнослужителів на приватні квартири [11].

Безумовно, що закладені місцевою владою підходи до вирішення релігійних проблем у губернії не мали перспектив. Як показують архівні документи, більшу частку повноважень місцевої влади у справі релігійної політики отримав ліквідаційний відділ, створений 31 травня 1921 року при Наркоматі юстиції республіки. Він був розташований у Харкові по вулиці Єпархіальній, буд. 3. Його перший завідуючий, більшовик І.В.Сухоплюєв, досить часто брав на себе вирішення питань, що були в компетенції місцевої влади. Насамперед вони стосувалися передачі молитовних приміщень тим чи іншим релігійним організаціям, ліквідації монастирів та вирішення долі монахів, як це було зі Свято-Покровським монастирем. Монахи були виселені за межі міста, а приміщення віддали близькій до влади Обновленській церкві [12].

Ще одним чинником, що не сприяв нормалізації взаємин влади та релігійних організацій, стало вилучення церковних цінностей для допомоги голодуючим. Духовенство, як це видно на прикладі Харківської губернії, прагнуло не бути присутнім при вилученні, боячись, що прихожани звинуватять його у співчутті владі, і покладало всю роботу на духовенство нижче за рангом, хоча це заборонено віровченням.

Церковні ради відчайдушно захищали інтереси церкви, спираючись на віруючих. Звичайно, без ексцесів не обходилося, зокрема при вилученні цінностей із Воскресенської церкви м. Харкова 2 травня 1922 року прихожани вчинили опір вантаженню цінностей. Вони говорили: “Цінності із церкви ми не дамо вивезти, тому, що це грабунок”. Тоді негайно до натовпу було кинуто агентів для взяття на облік осіб, які вели агітацію. Після проведення агентурної роботи був викликаний

загін кінної поліції. Натовп розбігся, цінності були повантажені й здані до губфінвідділу в кількості 22 пуди, 14 фунтів і 76 золотників срібла. Вночі особи, які вели агітацію, були заарештовані й засуджені особливою сесією Ревтрибуналу [13]. Селянська маса зберігала спокій, тому що розквартировані у селах червоноармійці вели агітацію серед селян і тертя, як вказувалося, практично не було [14].

У першій половині 1922 року були зібрані відомості про діючі на території губернії релігійні громади. Їх аналіз показує, що Харків та губернія були багатоконфесійними. Особливо відзначався Харків, де було представлено 10 релігійних течій. Зокрема в місті діяли 35 православних храмів і один монастир, 21 синагога, іудейські молитовні будинки, 6 молитовних будинків євангелістів та 2 баптистів. Мали свої церкви католики, лютерани, вірмени, діяли також караїмська кенаса та татарська мечеть. Крім цього, на території повітів налічувалося 360 православних громад і 4 монастирі, за виключенням Ізюмського, де діяли 2 громади баптистів та 1 єврейський молитовний будинок. Інші повіти були моноконфесійними [15].

Після завершення вилучення церковних цінностей, та підтриманого владою розколу православ'я тиск на релігію дещо зменшився. Основні напрямки діяльності КП(б)У в галузі взаємин з релігійними організаціями у нових політичних умовах визначалися в таємному циркулярному листі ЦК КП(б)У для місцевих партійних організацій республіки за № 231 від 18 червня 1923 року. Наголошувалося на необхідності посилення уваги щодо подальших форм боротьби з релігійними забобонами та церквою. Партійні організації застерігалися від форсування темпів антирелігійної роботи та її невмілого проведення. Як негативні приклади наводилися випадки, що трапилися у місті Бахмуті: проведення маніфестацій біля самої церкви та вторгнення маніфестантів на її подвір'я під час богослужіння, поспішне зачинення церков у місті і селах

Таганрозького повіту. В цілому вимагалося від партійних організацій вести свою діяльність так, щоб вона була зрозумілою "темній масі", особливий наголос робився на недопустимості зачинення церков без всякої причини та підготовки [16].

Як ці положення інтерпретувалися на рівні місцевої політичної влади, видно з виступу секретаря Харківського Губкому КП(б)У К.О.Кіркіжа на пленумі Губкому "... Релігія та церковне питання: як би селяни не лаялись, все буде добре, якщо вони не будуть відчувати репресій. В протилежному випадку вони об'єднаються проти нас. Тому по цьому питанню необхідно зайняти лінію, обрану XIII з'їздом партії. З репресіями в цьому питанні підходити не слід" [17].

Однією з актуальних проблем було недопущення несанкціонованого зачинення молитовних будинків, що фактично вело до припинення діяльності релігійних громад і невдоволення віруючих. Лише за першими неповними офіційними даними на 1 жовтня 1924 року в Україні було зачинено 4,7% молитовних приміщень, із них:

парафіяльних православних церков – 183;

монастирських церков – 31;

іудаїстських синагог та молитовень – 157.

Найбільшу активність проявили в Донецькій та Київській губерніях, де було зачинено 90 і 95 молитовних приміщень, а в Харківській – лише 8 [18], що, очевидно, пов'язувалося з її столичним статусом. Проте, хід подальших подій показав, що це був лише тактичний відступ і Харківщина кінця 1920-х–1930-х років повністю відчула на собі антирелігійні дії правлячого режиму.

Література

1. Курас І. Суспільні трансформації і суспільні науки: Пробл. методології //Пам'ять століть. – 2001.– № 1.– С.7.

2. Державний архів Харківської області (ДАХО), ф.р – 203, оп.1, од. зб.514, арк. 60.
3. Там само, арк. 107.
4. Там само, арк. 116 а, 119, 149.
5. Центральний державний архів вищих органів влади і управління (ЦДАВО) України, ф.8, оп.1, од. зб.818, арк. 195–196, од. зб.1216, арк. 240.
6. ДАХО, ф. р – 92, оп.1, од. зб.441, арк. 222.
7. Бюллетень НКВД Украины. – 1925. – № 1. – С. 67.
8. Центральний державний архів громадських об'єднань (ЦДАГО) України, ф.1, оп.20, од. зб.748, арк. 161.
9. Там само.
10. ДАХО, ф. р – 203, оп.1, од. зб.485, арк. 21.
11.Там само, арк.44.
12. ЦДАВО України, ф.5, оп.1, од. зб.1085, арк. 27–29, 52, 277.
13. ДАХО, ф. р – 203, оп.1, од. зб.886, арк. 35.
14. ЦДАГО України, ф.1, оп.20, од. зб.1457, арк. 28.
15. ЦДАВО України, ф.5, оп.1, од. зб.1086, арк. 2, 10.
16. ЦДАГО України, ф.1, оп.20, од. зб.1450, арк. 2–4.
17. ДАХО, ф.1, оп.1, од. зб.1094, арк. 12.
18. ЦДАВО України, ф.5, оп.2, од. зб.195, арк. 49.

Л.М. Жванко

ХАРКІВ І БІЖЕНЦІ ПЕРШОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ

Харків упродовж своєї історії неодноразово ставав другою домівкою для багатьох вигнанців, незалежно від їх етнічної, релігійної та станової належності. Найбільша кількість цих людей знайшли притулок у місті в роки Першої світової війни.

Дослідження проблеми перебування біженців у Харкові є і зараз досить актуальним. Сьогодні наше місто, за даними Представництва Управління Верховного комісара ООН у справах біженців в Україні, посідає третє місце після Києва та Одеси. На 1 січня 2003 р. у Харкові мешкали 176 біженців з 10 країн світу, а на 1 липня того ж року – 186 осіб. Харків є так би мовити східними воротами, через які біженці прибувають до України. Тому звернення до історичного досвіду в даній царині є своєчасним та необхідним. Нагальність його осмислення полягає ще й в тому, що ця сторінка історії міста перебуває поза увагою науковців. Автори нечисленних праць, які висвітлюють життя Харкова у цей період, не звертають уваги на проблему перебування у ньому значної кількості біженців [1–3].

Дана робота, яка виконана на підставі аналізу архівних документів, є лише невеликою спробою заповнити дослідницький вакуум, пов'язаний із вивченням цієї багатогранної проблеми. Саме на прикладі діяльності місцевої влади та самоврядування Харкова, подвижницької діяльності його громадського загалу, можна до певної міри відслідкувати досвід організації прийому, розміщення та надання різної допомоги біженцям.

Хвиля біженців, яка охопила Харків взимку 1915 р., була незначною. Її поява зумовлена розпорядженням імперського військового відомства щодо примусового виселення російськопідданих німців та євреїв з місць, де проходили воєнні дії.

Перша партія біженців прибула до Харкова вночі 9 січня 1915 р. То були 550 німців з Польщі [4]. Вони, як повідомляв харківський губернатор М.К.Катеринич у телеграмі на адресу міністра внутрішніх справ Російської імперії, головним чином, старі, діти, жінки були голодні, без будь-яких засобів до існування [5]. Крім того, губернатор висловлював невдоволення тим, що міська та губернська адміністрації не були завчасно повідомлені про їх прибуття, а тому не змогли підготувати

належного прийому. Завдяки зусиллям Харківського поліцмейстера Грузинова та пристава шостої дільниці Римського-Корсакова розвантаження біженців та їх розміщення „пройшло досить швидко і без непорозумінь” [6].

Опікування ними під керівництвом В.В.Акишева взяло на себе Харківське губернське відділення Комітету її Імператорської Високості Великої Княжни Тетяни Миколаївни для надання тимчасової допомоги постраждалим від воєнних дій (далі – Тетянинський комітет) [7]. На потреби змучених далекою дорогою людей, здебільшого без засобів до існування, відділення виділило близько 4 тис. крб. [8].

Впродовж лютого 1915 р. до Харкова прибули ще 749 біженців з Радомської та Варшавської губерній [9]. При цьому переважна їх більшість були хворими на сипний тиф, скарлатину, дифтерію, мали гострі шлункові захворювання. Відсутність коштів на їх лікування змусила губернатора звернутися до МВС імперії з проханням заборонити приїзд біженців до Харкова та виділити кошти на потреби прибулих. Єдине, що зробила царська влада, так це попередила Варшавського генерал-губернатора про "невисилку хворих німців-колоністів до їх виздоровлення" [10]. Тому турботами про біженців, які оселилися у Харкові, переймалася і міська управа, очолена у той час видатним істориком Д.І.Багалієм. "Вона… взяла на себе медичну та санітарну частину і частково забезпечувала квартирами, влаштовуючи для неімущих біженців гуртожитки" [10]. Всі заходи, вжиті управою, були здійснені виключно на кошти з місцевого бюджету, який , безумовно, не міг повністю задовольнити потреби біженців.

З липня 1915 р., у зв'язку із загальним відступом російських армій Південно-Західного фронту, до Харкова почали прибувати значні партії біженців з Волинської, Гродненської, Люблінської, Курляндської, Віленської та інших губерній імперії [11]. Перша група біженців з Литви (72 особи) прибула

до міста 14 липня 1915 р., але, не затримуючись, поїхала до Катеринослава і Таганрога [12]. І вже 15 липня до Харкова надійшла телеграма Могилівського губернатора Пильця про прибуття 670 росіян [13]. 19 липня з району воєнних дій прибуло 1269 латишів, литовців, росіян, а протягом 20–21 липня – ще 2269 волинян та поляків [14].

Загалом протягом липня – грудня 1915 р. через Харківський залізничний вузол пройшло 366435 біженців, з них у липні – 2565 осіб (0,7%), серпні – 43606 (11,9%), вересні – 23341 (63,7%), жовтні – 80616 (22%), листопаді – 6229 (1,7%) [5]. Для порівняння слід зазначити, що загальна кількість біженців, перевезених європейською територією Росії у вересні 1915 р. склала близько 300 тис. осіб, у жовтні – 111778, листопаді – 8588. При цьому Харків був визнаний імперською владою, як один з 54-х реєстраційних пунктів, де здійснювався „щоденний перепис проходження біженців у межах Європейської Росії" [16]. Отже, можна цілком логічно констатувати той факт, що місто стало одним з найважливіших перевалочних пунктів руху біженців Російської імперії.

Для керівництва та організації їх транспортування у 1915 р. був утворений Харківський порайонний комітет, до складу якого ввійшли представники залізниць, громадських спілок та чиновники царського уряду [17]. Його компетенція поширювалася на Харківщину, Полтавщину, частини Київщини, Катеринославщини, Курщини, Вороніжчини, території яких склали Харківський підрайон, куди евакуювалися біженці з польських, прибалтійських, білоруських губерній, Волині та Поділля [18].

У Харкові наданням допомоги транзитним та осідаючим у місті біженцям з кінця липня 1915 р. займалася Харківська губернська виконавча комісія. До її складу входили представники губернських відділень Всеросійської земської спілки, Спілки міст, Тетянинського комітету, переселенського відом-

ства, губернського земства та благодійних спілок. Очолював комісію П.П.Добросельський, під керівництвом якого за короткий термін був розроблений план діяльності та призначені відповідальні особи. Так, організація реєстрації та евакуації біженців була доручена М.Ф.Плещеєву, господарсько-продовольча робота в бараках і таборі на станції Балашовка – В.К.Любицькому, харчування та реєстрація транзитних біженців на Балашовському пункті – І.П.Дейнеко-Дейниченку, санітарна частина і медична допомога на всіх пунктах прийому біженців – К.М.Гамалії та С.М.Ігумнову, завідування лікарнями та богадільнями для біженців – О.М.Коритіну, заготівля одягу – П.В.Власенку, загальне керівництво пунктами на станції Балашовка, Сортувальна, Нова Баварія – відповідно О.О.Неплюєву, П.П.Добросельському, М.І.Струкову, бюро праці – С.С.Жилкіну. Наданням допомоги біженцям через міські попечительства займався С.М.Кузнецов [19]. З перших днів своєї роботи комісія зіткнулася із жахливим станом прибулих біженців. Їх харчування, транспортування було налагоджене вкрай погано. Їхали біженці у переповнених вагонах, іноді майже роздягнені, часто із залишками зібраного похапцем домашнього скарбу. Серед них була велика кількість хворих, особливо на холеру. З прибулих потягів знімали і померлих в дорозі [20].

У першу чергу передбачалося організувати харчування та медичне обслуговування людей. З цією метою на Балашовському вокзалі був відкритий центральний пункт прийому та надання першої допомоги осідаючим у Харкові біженцям. А з 5 вересня 1915 р. згідно з розпорядженням Харківського губернатора М.В.Протасьєва біженці з цього пункту направлялися на подальше проживання у повіти Харківської губернії [21].

Ще на двох залізничних станціях – Сортувальна та Нова Баварія – надавалася допомога лише транзитним біженцям.

Протягом липня–листопада 1915 р. ці станції прийняли відповідно 106799 та 69133 біженці, з них медичну допомогу отримали 3894 та 6344 особи. Балашовський пункт, у свою чергу, прийняв 190503 біженці, медична допомога на якому була надана 11183 особам. 370 біженців були направлені до лікарень міста [22]. Їх медичним обслуговуванням на цих станціях займалися: 21 лікар, 28 фельдшерів та 27 санітарів.

За період руху біженців на станціях Харкова з потягів було знято 2266 інфекційно хворих осіб. Усі вони, попередньо пройшовши реєстрацію на Балашовському центральному пункті, були поміщені у міські лікарні, а їх родини – у спеціально збудовані бараки. Поступово на станції Балашовка виникло ціле містечко для біженців. У ньому розміщувалися 4 великі бараки на 300 осіб кожен, 1 інфекційний барак, 1 барак для лікарів, господарчі будівлі, пральня, лазня і кухня. До споруд було підведено водопровід та електричне освітлення. Поступово містечко перетворилося на табір для біженців, яким було видано 3652 найменування теплих речей, влаштовано дитячий садок. У зв'язку з тим, що на кінець 1915 р. в таборі скупчилося близько 3 тис. біженців, виникла загроза епідемії тифу. Тому губернський земський відділ допомоги біженцям під керівництвом голови санітарного бюро С.М.Ігумнова організував низку санітарних заходів, до яких належало проведення щеплень, регулярний огляд біженців лікарями тощо [23].

Крім надання транзитним біженцям медичної допомоги та забезпечення їх необхідною кількістю ліків, було організоване гаряче харчування. На станціях Сортувальна, Нова Баварія та Балашовка було видано 621611 порцій на суму 102166 крб. 73 коп. На останній діти біженців отримали 32771 порцію молока на суму 1638 крб. 55 коп. [24]. Фінансову сторону забезпечення потреб біженців взяв на себе Всеросійський земський союз, виділивши 550 тис. крб. [25].

Частина транзитних біженців вже з кінця літа 1915 р. оселилася в Харкові. При цьому спостерігалася стала тенденція до збільшення їх кількості. Так, на 9 серпня 1915 р. у Харкові проживали 4200 особи, на 13 жовтня – 10255, на 25 листопада – 30000, на 25 грудня – 42150, на 25 січня 1916 р.– 45446 [26]. Біженці становили близько 13 % від загальної кількості міського населення. Для порівняння зазначимо, що на той період у Києві їх проживало 3152, у Полтаві – 7000, Одесі – 2931, Херсоні – 1693, Чернігові – 2772 біженці. Харків поступався лише Катеринославу, в якому було розквартировано 50000 біженців [27].

Взимку 1916 р. прибуття біженців до Харкова майже припинилося і це дало змогу міському Комітету..., який з 1 грудня 1915 р. взяв на себе функції ліквідованої Виконавчої комісії, ґрунтовно опрацювати статистичні відомості про них. За даними таблиць можна встановити віковий та національний склади біженців:

Таблиця 1

Віковий склад біженців

	Чоловіки			Жінки		
	діти (до 2 р.)	діти (3-15 р.)	дорослі (від 16р.)	діти (до 2 р.)	діти (3-15 р.)	дорослі (від 16 р.)
Кіль-кість	1169	6920	12087	1466	8667	15137
%	2,6	15,2	26,6	3,2	19	33,3

Таблиця 2

Національний склад біженців

	росіяни	поляки	литовці	латиші	євреї	німці	румуни	чехи	вірмени	естонці	інші
Кіль-кість	7115	14651	1163	8365	5350	7795	197	154	284	148	224
%	15,2	32,2	2,6	13,4	11,8	17,2	0,4	0,3	0,6	0,3	0,5

Значний відсоток складали вихідці з Польщі та Прибалтійських володінь Російської імперії, а тому в Харкові діяла низка їх етнічних комітетів. Серед інших доцільно назвати відділення Польського громадського комітету, Латиський комітет, Єврейський комітет допомоги жертвам війни, Харківські відділення Товариства допомоги бідним сім'ям поляків, постраждалим від воєнних дій, Центрального обивательського Комітету Царства Польського [28]. Усі ці етнічні структури перебували на фінансуванні губернського земства, міської управи та Тетянинського комітету.

Взимку 1916 р. спільними зусиллями міської влади, громадських та національних спілок було проведено низку заходів, спрямованих на забезпечення різноманітних потреб біженців. Перш за все понад 22 тис. біженців були розселені по квартирах, проживання в яких оплачувалося міською владою. Решта були розміщені в шістнадцяти спеціально створених гуртожитках та бараках.

Значна частина біженців отримувала гаряче харчування, яке було організоване на Балашовському розподільчому пункті, в міських попечительствах і таборах тимчасового перебування [29].

Особливою увагою були оточені діти-біженці, як найбільш соціально незахищена група. Для них було влаштовано 18 ясел-притулків на 50–60 осіб кожен. Крім того, міська управа, як наголосив у листі до Великої Княжни Тетяни Миколаївни Д.І.Багалій, восени 1916 р. охопила навчанням 2126 дітей біженців, влаштувавши для них 43 класи [32].

Влітку 1916 р. у Харкові відділ сприяння шкільному вихованню дітей біженців Харківського губернського відділення Тетянинського комітету, яким керував З.Б.Щавинський [31] та навчальна комісія міської Думи, очолена відомим вченим М.Ф.Сумцовим, започаткували навчання дітей біженців на восьми спеціально обладнаних літніх майданчиках.

Медична допомога потерпілим надавалася лікарями при міських попечительствах, в десяти дільничних амбулаторіях, у восьми невеликих лікарнях на 355 ліжок та у відведених відділеннях міських медичних закладів [33]. Частина людей мали змогу лікуватися у закладах, підвідомчих міському медичному товариству.

Працевлаштуванням 18133 біженців у місті займалися шість бюро праці, підпорядкованих Всеросійській спілці міст, Воєнно-промисловому комітету, єврейському (Слюсарний провулок, 5), польському (вулиця Пушкінська, 3) та латиському (вулиця Катеринославська, 2) національним комітетам [35]. Крім того, у Харкові діяло спеціальне реєстраційно-довідкове та евакуаційне бюро, яке проводило пошук загублених членів сімей біженців. Для особливо бідуючих було придбано 3 тис. комплектів одягу на 60 тис. крб. [36].

Доля прибулих до Харкова була небайдужою і пересічним харків'янам, які неодноразово відгукувалися на прохання міської влади, відділення Тетянинського комітету та інших благодійних спілок міста жертвувати одяг та взуття для знедолених людей. Для біженців-галичан збір речей був організований Прикарпатським комітетом і очолений

Харківським архієпископом Антонієм. „...сім'я Сибірякових передала 20 найменувань жіночих та дитячих речей, М.А.Любарський – 39 речей, С.П.Американова – 23 найменування дитячої білизни, Тараканова-Білозерська – 46 речей" [37].

Голова міського жіночого комітету Олена Митрофанівна Акишева, дружина голови Харківського губернського відділення Тетянинського комітету В.В.Акишева, за підтримки однодумниць А.К.Левицької та О.Н.Стрельникової неодноразово організовували кухликові збори, лотерейні розиграші та масові гуляння серед міських жителів в університетському саду, кошти від яких йшли на потреби біженців [38].

У приміщенні губернської земської управи періодично проводилися благодійні концерти, виручка від яких також надходила на потреби біженців. Отак зусиллями членів відділення Тетянинського комітету протягом зими–літа 1916 р. в результаті влаштованих гулянь, концертів та ін. було зібрано 40252 крб. 73 коп. [39].

Таким чином, Харків у роки Першої світової війни став тимчасовою домівкою для багатьох знедолених людей. Міська влада спільно з громадськими, етнічними спілками за підтримки широкого загалу зуміли налагодити життя біженців на новому місці, забезпечивши їм нагальні потреби.

Література

1. Головченко В. Український національно-культурний рух у Харкові у Першу світову війну //Березіль. – 1995. – № 9–10. – С. 154–159.

2. Головко А.Н. Харківське міське самоврядування у роки Першої світової війни //Материалы Международной научной конференции „Европа в XX веке. На пути от войны к миру". – Х., 1995. – С. 39–42.

3. Колоний Д.В. Общественно-политическая и культурная жизнь Харькова в начале I мировой войны // Там само. – С. 69–72.

4. Державний архів Харківської області (далі ДАХО), ф. 18, оп. 21, спр. 1, арк. 2.

5. Там само, арк. 6.

6. Там само, спр. 2, арк. 2.

7. Там само, спр. 5, арк. 213–214.

8. Там само, спр. 7, арк. 2.

9. Там само, спр. 1, арк. 57, 59-61.

10. Там само, арк. 77.

11. Новітня історія України. 1900–2000. – К.: Вища шк. 2000. – С. 133.

12. ДАХО, ф. 18, оп. 21, спр. 6, арк. 6.

13. Там само, арк. 10.

14. Там само, арк. 12, 16.

15. Краткий очерк деятельности Харьковского земства и Земского Союза по оказанию помощи беженцам (1915–1917 гг.) (далі «Краткий очерк»). – Х.: Типогр. Б.Бенгиса, 1918. – С. 24.

16. Курцев А.Н. Беженцы первой мировой войны в России (1914–1917) //Вопр. истории. – 1999. – № 8. – С. 104.

17. ДАХО, ф. 18, оп. 21, спр. 10, арк. 137.

18. Там само, арк. 140.

19. Краткий очерк... – С. 134.

20. Там само. – С. 2.

21. ДАХО, ф. 18, оп. 21, спр. 6., арк. 59.

22. Краткий очерк... – С. 4.

23. Там само. – С. 7.

24. Там само. – С. 5.

25. Там само. – С. 14.

26. ДАХО, ф. 18, оп. 21, спр. 12., арк. 22, 192, 212; спр. 22, арк. 49.

27. Журнал Чрезвычайного Екатеринославского губернского Земского Собрания 27 июля 1916 года. – Екатеринослав, 1916. – С. 83–84.

28. Весь Харьков: Изд. Е.С.Элькина. – Х., 1916. – С. 184.

29. ДАХО, ф. 18, оп. 21, спр. 120, арк. 30.

30. Там само, ф. 317, оп. 1, спр. 1, арк. 3.

31. Известия Харьковской городской думы. – 1916. – С. 60–61, 90–91.

32. ДАХО, ф. 18, оп. 21, спр. 36, арк. 258–259 зв.

33. Там само, спр. 10, арк. 31.

34. Краткий очерк... – С. 10.

35. Весь Харьков: Изд. Е.С.Элькина. – Х., 1916. – С. 6.

36. ДАХО, ф. 18, оп. 21, спр. 120, арк. 30–32 зв.

37. Отчет о деятельности Харьковского Прикарпатского Комитета за 1915^{й} год. – Х.: Епарх. Тип., – С. 24–25.

38. Ежемесячник Харьковского Губернского Отделения Комитета Ее Императорского Высочества Великой Княжны Татьяны Николаевны. – Х., – 1916. – № 1. – Июль. – С. 13.

39. Там само. – С. 25.

Г.Я.Надеева

ПОЧЕТНЫЕ ГРАЖДАНЕ г. ХАРЬКОВА – ИСТОРИЯ И СОВРЕМЕННОСТЬ

История присвоения звания "Почетный гражданин г. Харькова" своими корнями уходит в 30-е годы XIX века, когда 10 апреля 1832 года было упразднено звание "Именитый гражданин..." и стало присваиваться звание "Почетный гражданин города". Оно давалось лицам, не принадлежащим к дворянскому сословию, но за заслуги перед городом для дворян было только почетным титулом.

Вначале этот титул усердно стремилось получить купечество. Побуждало его к этому не одно честолюбие, но и желание обеспечить себе и своему потомству более устойчивое правовое положение. Все почетные граждане города освобождались от рекрутской повинности, подушной подати и телесных наказаний, имели право участвовать в городском самоуправлении. Приобретая звание почетного гражданина, купец не только поднимался по общественной лестнице, но и получал прочную уверенность, что никакие превратности фортуны не грозят ему низвержением в бесправную "подлость". Почетное гражданство в конце концов получали почти все выдающиеся купцы Харькова. В николаевское время почетных граждан было не так много: в пятидесятых годах XIX столетия – не более сорока человек. В начале XX века их было в городе уже около 8 тысяч. При этом в конце XIX века усилилось разделение почетных граждан на сословных и заслуженных.

Сложился порядок представления и избрания городской Думой Почетного гражданина города Харькова с последующим присвоением этого звания императором. Изначально, по инициативе гласных Харьковской городской Думы, подавалось заявление городскому голове с просьбой вынести на обсуждение городской Думы предложение об избрании кандидатов на это звание.

При Советской власти в Харькове практики присвоения этого звания не было, хотя в ряде других городов СССР в послевоенный период эта традиция была возобновлена.

В 1998 году городская топонимическая комиссия разработала новое Положение о присвоении звания "Почетный гражданин города Харькова", которое было утверждено решением горисполкома № 781 от 12.08.1998 г. "О присвоении звания "Почетный гражданин города Харькова". Так была восстановлена связь времен.

Обнаруженные свидетельства позволяют назвать имена некоторых выдающихся деятелей, которым за период с 1837 по 1914 год было присвоено звание "Почетный гражданин города Харькова". В их числе:

Карпов Сергей Федотович – купец, владелец суконной фабрики, получивший это новое к тому времени звание одним из первых в Харькове. Застройка Москалевки в 20-х годах XIX столетия осуществилась благодаря купцам Карповым.

Кузин Кузьма Никитович – купец, тоже в числе первых получил это звание. Ни одно полезное начинание в городе не обходилось без четы Кузиных.

Котляров Михаил Петрович – купец. В 1841 году исполнял обязанности городского головы. Еще в 1823 году пожертвовал Харьковскому институту благородных девиц 3000 руб. А за поддержание низких цен во время неурожая в 1834 году М.П.Котляров был удостоен благодарности Харьковского военного и гражданского губернаторов.

Рудаков Алексей Михайлович был избран городским головой на период с 1850 по 1852 годы. Деятельность возглавляемого им городского управления была успешной, в частности увеличился наличный капитал городской Думы. В 1871–1874 гг. он был гласным первой пореформенной Харьковской городской Думы.

Скрипник Алексей Александрович – купец. Возглавлял городское общественное управление в течение двух сроков 1862–1864 и 1865–1867 гг. Был первым самым молодым городским головою, став им в 30 лет.

А.А.Скрипник – инициатор создания в 1866 г. первого на территории Украины городского купеческого банка. Харьковский купеческий банк достиг значительных успехов в развитии своих финансово-кредитных операций, стал образцом муниципальной предпринимательской деятельности.

Сиверс Александр Карлович – граф, губернатор в 1862–1864 гг., крупный землевладелец. Оставил по себе благодарную память потомков на всех поприщах государственной и общественной деятельности. Александр Карлович был губернатором в самое трудное время, время крестьянской реформы. Высшее правительство почтило его признанием и благодарностью за труды по освобождению крестьян.

Дурново Петр Павлович – губернатор (в 31 год) в 1866–1870 гг. Именно ему в значительной мере обязан Харьков учреждением Александровской больницы, для которой он из своих средств пожертвовал 25 тысяч руб. Его портрет был помещен в зале городской Думы, а в Харьковском университете была учреждена стипендия им. П.П.Дурново.

Бурнашев Александр Николаевич – действительный статский советник, председатель Харьковского окружного суда, член попечительского Совета Харьковского общества призрения бесприютных и малолетних сирот. По его инициативе и под его руководством 14 декабря 1864 года создано общество взаимного страхования от огня.

Франковский Владислав Андреевич – доктор медицины, общественный деятель г.Харькова, основатель детской городской больницы.

Петров Александр Иванович – губернатор в 1886–1895 гг. Активно проводил правительственную политику и политику контрреформ (введение института земских начальников, нового городового и земского положений и т.п.). Благодаря своевременным и энергичным мерам, принятым губернатором, были несколько смягчены последствия голода 1891 г. и холерной эпидемии. А.И.Петров способствовал открытию Александровского приюта и училища для слепых, а также деятельности музыкального общества, коммерческого училища и общественной библиотеки (ныне Харьковская государственная научная библиотека им. В.Г.Короленко).

Тобизен Герман Августович – губернатор в 1895–1902 гг. Способствовал деятельности городского и земского самоуправлений. Поддерживал общественную библиотеку Харькова.

Гиршман Леонард Леопольдович – известный офтальмолог, профессор Харьковского университета. Главной заслугой Гиршмана была его врачебная деятельность. Слава доктора распространилась далеко за пределы Харькова, больные ехали к нему не только из России, но и из-за границы. За свою жизнь он их принял около миллиона.

Этот список "Почетных граждан" в дореволюционный период не ограничивается перечисленными именами. Предстоит большая интересная поисковая работа по восстановлению имен лиц, которые были удостоены этого звания.

После восстановления в 1998 году традиции присвоения звания "Почетный гражданин города Харькова" ими стали 10 человек, среди которых Малая Любовь Трофимовна – зав. кафедрой госпитальной терапии и клинической фармакотерапии, директор института терапии АМН Украины, Герой Социалистического Труда, Герой Украины, академик АМН Украины, РАМН, лауреат Государственной премии, Заслуженный деятель науки Украины, профессор, чье имя известно не только в Харькове, но и за пределами Украины.

Бездетко Андрей Павлович – начальник областного объединения "Сортсемовощ". В 1968–1983 гг., председатель исполкома Харьковского областного Совета депутатов трудящихся. Неоднократно избирался депутатом Верховного Совета СССР, Верховного Совета Украины, областного совета.

Трусов Константин Ананьевич. С 1964 по 1973 год – секретарь Харьковского обкома партии. Неоднократно избирался делегатом многих съездов КПСС, Компартии Украины, был кандидатом в члены ЦК Компартии Украины с 1952 по 1966

год. Депутат многих созывов Верховного Совета УССР. Неоднократно награждался орденами и медалями.

Поярков Юрий Михайлович – заслуженный мастер спорта по волейболу, двукратный чемпион Европы, двукратный чемпион мира, чемпион XVIII и XIX Олимпийских игр, бронзовый призер XX Олимпийских игр. По результатам спортивных достижений его имя внесено в книгу рекордов Гиннеса.

Андрейко Николай Матвеевич – Герой Советского Союза, кавалер ордена Богдана Хмельницкого III степени. С первых дней Великой Отечественной войны – на фронте. Участвовал в боях за освобождение Украины. Проявил исключительный героизм во время форсирования Днепра.

Гурченко Людмила Марковна – киноактриса, народная артистка СССР. Своей творческой деятельностью она достойно представляет наш город в сфере мировой культуры. Всего, сделанного Людмилой Марковной, хватило бы на несколько актерских жизней.

Конарев Николай Семенович – бывший начальник Южной железной дороги (1972–1976 гг.). За период его работы в должности начальника ЮЖД магистраль стала одной из лучших в Союзе. В 1976 г. Н.С.Конарев был назначен первым заместителем министра путей сообщения СССР, а в 1982 – министром путей сообщения СССР. Награжден двумя орденами Трудового Красного Знамени, медалью "За доблестный труд".

Библик Валентин Васильевич. С 1969 по 1996 год возглавлял коллектив Харьковского тракторного завода в должностях: директора, генерального директора АО "ХТЗ", президента-председателя правления АО "ХТЗ". Кандидат технических наук, действительный член Академии инженерных наук Украины, лауреат Государственной премии СССР, заслуженный машиностроитель Украины. Неоднократно избирался народным

депутатом Верховного Совета Украины и местных советов. За высокие трудовые достижения удостоен звания Героя Социалистического Труда, награжден орденом Ленина, орденами Октябрьской революции, Трудового Красного Знамени и тремя медалями, отмечен "Почетным знаком Президента Украины". При непосредственном участии В.В.Библика впервые в отечественном тракторостроении на ХТЗ был освоен выпуск унифицированных энергонасыщенных тракторов типа Т–150.

Сергеев Владимир Григорьевич. С 1960 по 1986 гг. возглавлял научно-производственное объединение "Электроприбор". Внес выдающийся личный вклад в создание систем управления ракетно-космическими комплексами, в том числе ракетно-космического комплекса "Буран". Доктор технических наук, академик НАН Украины, лауреат Ленинской и Государственной премий СССР, лауреат Государственной премии УССР, дважды Герой Социалистического Труда. Неоднократно награжден орденами Ленина и Октябрьской революции. Как участник боевых действий 1941–1945 гг. награжден пятью боевыми орденами, в числе которых орден Отечественной войны I степени, Отечественной войны II степени и одиннадцатью медалями, кроме того, орденом "За заслуги" III степени, медалью "За трудовую доблесть", орденами Трудового Красного Знамени и Красной звезды.

Митрополит Харьковский и Богодуховский Никодим (в миру Руснак Николай Степанович) – почетный профессор Харьковского государственного университета, Харьковского института искусств им. И.П.Котляревского, Харьковской государственной академии культуры. Более 20 лет Владыка Никодим руководит Харьковской Епархией. Благодаря его целенаправленной деятельности с 1994 г. отстроено 146 храмов, отреставрировано 14. Возведено 15 церквей, открыты мужской и два женских монастыря, возобновлено издание газеты

"Харківські Єпархіальні відомості". В 1993 году было открыто Духовное училище (с 1996 г. – Харьковская духовная семинария). Владыка Никодим награжден многими орденами православных церквей. Особого уважения заслуживает деятельность Владыки по возрождению национальных православных святынь, духовному и моральному возрождению общества.

В 2000 году получили звание "Почетный гражданин города Харькова" выдающиеся личности, внесшие огромный вклад в развитие города и науки. Это Гуровой Юрий Андреевич – директор коллективного предприятия "Укрпроектстройсервис", председатель горисполкома (1969–1976 гг.) На момент избрания был самым молодым из послевоенных "мэров" г. Харькова (37 лет). Под руководством Ю.А.Гурового горисполком особое внимание уделял развитию транспортной схемы города. Было открыто движение трамваев на Салтовский жилой массив, застроены проспекты Гагарина, Салтовское шоссе, построены медицинский комплекс, институт неотложной хирургии. Началось строительство нового помещения оперного театра и первой линии Харьковского метрополитена.

Исаев Леонид Алексеевич. С 1984 года работал начальником метрополитена, действительный член Транспортной академии Украины, кандидат технических наук. Его имя связано со стремительным взлетом предприятия на качественно новую ступень. С 2002 года он – народный депутат Украины. Л.А.Исаев неоднократно избирался депутатом Харьковского областного Совета, членом Харьковского горисполкома.

Реусов Владимир Алексеевич – кандидат технических наук, профессор, академик Академии строительства и архитектуры, член-корреспондент Инженерной академии Украины. В послевоенное время принимал активное участие в восстановлении и развитии зданий и комплексов высших

учебных заведений, техникумов, проектных и научно-исследовательских институтов. Можно без преувеличения сказать, что благодаря В.А.Реусову Харьков стал таким, каким мы его знаем: промышленным и студенческим центром. В 1977 и 1987 гг. за сооружение объектов канализации г. Харькова, разработку и внедрение новых конструкций жилых домов В.А.Реусов был удостоен звания лауреата премии Совета Министров СССР.

Как участник Великой Отечественной войны В.А.Реусов награжден многими орденами и медалями. В 1975 году он награжден Почетной грамотой Президиума Верховного Совета УССР, а в 1985 ему присвоено почетное звание "Заслуженный строитель УССР".

Сташис Владимир Владимирович – первый проректор и заслуженный профессор Национальной юридической академии Украины им. Ярослава Мудрого, академик Академии правовых наук Украины. Заслуженный работник высшей школы Украины, заслуженный деятель науки и техники Украины, член множества президентских и правительственных комиссий по правовым проблемам.

В.В.Сташис создал харьковскую школу криминалистов. Широко известен не только в Украине, но и за ее пределами. Имеет большое количество правительственных наград, лауреат премии Национальной академии наук. Участник боевых действий, за что имеет также много наград.

В 2001 году были удостоены звания "Почетный гражданин ..." трое представителей искусства и науки. В их числе Мирошниченко Евгения Семеновна – профессор Киевской музыкальной академии им. П.Чайковского, народная артистка СССР, лауреат Государственной премии СССР и Государственной премии Украины им. Т.Г.Шевченко. Награждена Командорским крестом Международного ордена Святого

Станислава, орденом Ярослава Мудрого 5-й степени, орденами Ленина, Октябрьской революции, Дружбы народов.

Непревзойденная исполнительница оперных партий, всемирно известная певица Е.С.Мирошниченко вписала много ярких страниц в культурную жизнь нашего города. 40 лет, отданных ею сцене, были непрерывно связаны с Харьковским оперным театром. Голос Е.С.Мирошниченко известен всем харьковчанам, которые являются горячими поклонниками нашей великой землячки. Каждый приезд Е.С.Мирошниченко в наш город собирал тысячи ее почитателей, для которых она была любимой певицей, идеалом колоратурного сопрано, "украинским соловьем".

Погорелов Алексей Васильевич – математик, академик АН Украины, академик АН СССР. В многочисленных исследованиях А.В.Погорелова получили исчерпывающее решение ряд актуальных проблем современной геометрии.

Яркое математическое дарование и незаурядный инженерный талант определили широкий круг научных интересов А.В.Погорелова, охватывающий как фундаментальные, так и прикладные направления. А.В.Погорелову принадлежат свыше 140 научных статей и монографий. Он удостоен многих наград и званий, является обладателем международной премии им. Н.И.Лобачевского, Ленинской премии СССР, Государственных премий СССР и Украины, именных премий Национальной академии наук Украины. Заслуженный деятель науки. Награжден орденом Ленина, орденом Трудового Красного Знамени, Почетной грамотой Президиума Верховного Совета Украины.

Шалимов Александр Алексеевич – главный хирург МЗ Украины, председатель правления Научного общества Украины, доктор медицинских наук, почетный директор Института клинической и экспериментальной хирургии АМН Украины, профессор кафедры торакоабдоминальной и сосудистой хирургии Киевской медицинской академии последипломного

образования, главный редактор журнала "Клиническая хирургия".

А.А.Шалимов – один из создателей Украинской хирургической школы. Им впервые разработаны и внедрены в Украине резекция пищевода с одномоментной пластикой, резекция печени, органосохраняющие операции на желудке при язвенной болезни и др. Под его руководством организованы и построены Харьковский НИИ общей и неотложной хирургии и Киевский НИИ клинической и экспериментальной хирургии.

Александр Алексеевич отмечен многими наградами и почетными званиями: лауреат Государственных премий СССР и Украины, Герой Социалистического Труда, заслуженный деятель науки и техники Украины, заслуженный врач Российской Федерации, действительный член НАН и АМН Украины. Неоднократно награжден орденами Ленина, Октябрьской революции, Трудового Красного Знамени, "За заслуги" I, II, III степеней. Отмечен "Почесною відзнакою Президента України". Имя А.А.Шалимова широко известно и за рубежом.

В 2002 году удостоены званий "Почетных граждан..." деятели культуры: Колыванова Светлана Ивановна – народная артистка Украины, первый лауреат Международного конкурса артистов балета в Варне (Болгария), кавалер орденов Трудового Красного Знамени, отличия Президента "За особливі заслуги у розвитку культури в Україні". Награждена грамотами правительств Белорусии, Казахстана, Азербайджана, Армении, Украины.

В Харьковском академическом театре оперы и балета им. Т.Г.Шевченко С.И.Колыванова работает с 1963 года. Она создала образы главных героинь в балетах: "Жизель", "Лебединое озеро", "Щелкунчик", "Спящая красавица", "Корсар", "Дон Кихот", "Ромео и Джульетта", "Золушка", "Бахчисарайский фонтан", "Спартак", "Легенда о любви", "Лісова пісня", "Дон Жуан", "Кармен-сюита", "Умирающий лебедь",

"Вальпургиева ночь", "Шопениана", "Танцы для Айседоры", "Орфей и Эвридика", "Каменный цветок".

Светлана Колыванова много гастролировала с Большим театром СССР в США, Бразилии, Канаде и других странах, принося славу Харькову. Танцевала с такими звездами, как Марис Лиепа, Михаил Лавровский, Михаил Барышников, Вячеслав Гордеев.

Слоним Петр Львович – бывший художественный руководитель первого Дворца пионеров и школьников им. Постышева (ныне Дворец детского творчества), известный мастер массовых праздников для детей и юношества. Автор сценария новогоднего праздника "Первая елка" (1935 г.), который стал самым любимым детским праздником в Советском Союзе. Создал новые виды театров для детей: театр книги, игр, пионерской эстрады "Звездочка".

Тронько Петр Тимофеевич – историк, академик АН Украины, заместитель Председателя Совета Министров Украины в 1951–1978 гг., вице-президент АН Украины в 1978–1979 гг., заслуженный деятель науки и техники. В последние годы – советник при дирекции института истории АН Украины. П.Т.Тронько является консультантом Президента Украины по гуманитарным вопросам. В 2000 году ему первому из гуманитариев было присвоено звание Героя Украины.

С его именем связано издание уникальной многотомной истории городов и сел Украины, первый том которой был посвящен Харьковской области (именно этот том был отмечен наградой на всемирной выставке "ЭКСПО–67" в Канаде).

В 2003 году список почетных граждан нашего города пополнился известнейшими именами. Это Бандурка Александр Маркович – народный депутат Украины, президент Национального университета внутренних дел, академик Академии правовых наук Украины, доктор юридических наук, профессор, генерал-полковник милиции.

Жизненный путь А.М.Бандурки как государственного деятеля, руководителя правоохранительных органов, ученого и педагога неразрывно связан с Харьковом.

А.М.Бандурка удостоен около 30 государственных наград (в том числе и зарубежных стран). Признан "Человеком мира" (Кембриджский биографический центр, США), "Юристом года", "Человеком года".

Остащенко Сергей Михайлович – Герой Советского Союза. За мужество и героизм, проявленные при форсировании Днепра в сентябре 1943 г., был удостоен звания Героя Советского Союза. Непосредственный участник боев за освобождение Харькова и Харьковщины (август–сентябрь 1943 г.).

С.М.Остащенко стоял у истоков становления и развития ветеранского движения в Украине. Более 45 лет принимает активное в нем участие. 12 лет возглавляет Харьковский областной комитет Международного Украинского Союза ветеранов войны, призванный республиканским комитетом одним из передовых в Украине.

За заслуги перед Отечеством, успехи, достигнутые в военно-патриотической работе, личный вклад в укрепление ветеранской деятельности и в ознаменование 10-летия независимости Украины С.М.Остащенко было присвоено воинское звание генерал-майора. За последние 10 лет он был награжден Почетным знаком Президента Украины, орденами Богдана Хмельницкого II-й и III-й степеней.

Тарабаринов Леонид Семенович, народный артист Советского Союза, легенда украинской сцены, известен как выдающаяся творческая личность. Вся его жизнь связана с Харьковским украинским драматическим театром им. Т.Г.Шевченко. Он играл в пьесах Шекспира, Толстого, Чехова, Шевченко, Леси Украинки, Франко, Карпенко-Карого, Коломийца и др. Каждое появление Л.С.Тарабаринова в спектаклях становится событием культурной жизни Харькова.

В кино ему посчастливилось сниматься у самого А.Довженко в нескольких фильмах. Л.С.Тарабаринов награжден орденами, медалями, почетными грамотами, многочисленными творческими премиями.

Литература

1. Багалей Д.И., Миллер Д.П. История города Харькова за 250 лет его существования. 1655–1905: Ист. моногр.: В 2 т. – Х., 1993.

2. Материалы для истории Харьковской городской Думы и городского хозяйства Харькова за 25 лет с 1871 по 1896 год. – Х.: Тип. губерн. правления, 1896. – Вып. 1.

3. Харьков и губерния на страницах газеты "Южный край" (1880–1918). Вип. 1. – Х.: ХГНБ, 2002. – 180 с.

4. Харьков и губерния на страницах газеты "Харьковские губернские ведомости" 1838–1917. – Х.: ХГНБ, 1993–1995.

Вып. 1. – 1881–1891. – 123 с.

Вып. 2. – 1892–1896. – 146 с.

Вып. 3. – 1897–1902. – 203 с.

Вып. 4. – 1903–1907. – 192 с.

5. Богданович Евгений Васильевич (80-летие) – почетный гражданин Харькова //Харьк. губерн. ведомости. – 1909. – 26, 27 февр.

6. Бурнашева А.Н. Памяти: Некролог //Харьк. губерн. ведомости. – 1888. – 19 нояб., 5 дек.

7. Гиршман Л.Л. – почетный гражданин г. Харькова [Присвоение почет. звания проф. ун-та] //Харьк. губерн. ведомости. – 1914. – 16 дек.

8. Профессор Л.Л.Гиршман избран почетным гражданином г. Харькова //Юж. край. – 1914. – 12 марта.

9. Юбилей Л.Л.Гиршмана (1860–1895). – Х., 1896.

10. Посохов С.И., Ярмыш А.Н. Губернаторы и генерал-губернаторы. – 2-е изд., испр. и доп. – Х.: Ун-т внутр. дел, 1997. – 163 с.

11. Сиверс А.К.: Некролог //Харьк. губерн. ведо-мости. – 1887. – 22 июля, 27, 28 авг.

12. Тобизен Г.А. (35-летие служеб. деятельности: Биогр. справка) //Харьк. губерн. ведомости. – 1900. – 27–28 мая; 1902. – 13 янв., 8 февр.

13. Франковский В.А. (50-летие деятельности) //Харьк. губерн. ведомости. – 1892. – 24, 25 февр.

14. Те саме: Некролог //Там само. – 1895. – 6, 7, 8 апр., 1896. – 6 янв..

15. Те саме: (Его памяти статья). – 1897. – 18 февр.

16. Амирханян Н. Раньше жаловал император, теперь горисполком: Почет. граждане Харькова. – 2002.: П.Тронько, С.Колыванова, П.Слоним //Веч. Харьков. – 2002. – 17 авг.

17. Бердута В. "Я не устану жить...": [Состоялась церемония вручения дипломов и серебр. знаков "Почет. гражданин Харькова" певице Е.Мирошниченко, математику А.Погорелову, хирургу А.Шалимову] //Слобода. – 2001. – 24 авг.

18. Васильева Н. Привычка строить: от нее отучаться болезненно: [Дир. ин-та "Укрпроектстройсервис" Юрий Гуровой удостоен звания "Почет. гражданин г. Харькова"] //Слобода. – 2000. – 18 авг.

19. Ваша записка в несколько строчек: [Звание "Почет. гражданин г. Харькова" присуждено П.Т.Тронько] //Веч. Харьков. – 2002. – 22 авг.

20. Введенский В. Многие лета, архипастырь: [Митрополит Харьк. и Богодух. Никодим – "Почет. гражданин г. Харькова"] //Слобода. – 1999. – 20 авг.

21. Галаур С. Відроджуються традиції: [Про присвоєння звання "Почес. громадянин м. Харкова"] // Уряд. кур'єр. – 1999. – 5 жовт. – С.5.

22. Гуровой Ю. Мне выпало такое счастье //Слобода. – 2000. – 18 авг.

23. Гурченко Людмила Марковна – рус. сов. киноактриса, нар. арт. СССР //УСЕ. – К., 1985. – Т.12. – С.606.

24. Гурченко Людмила Марківна – рос. киноактриса, нар. арт. СРСР з 1983 р. // Митці України: Енцикл. довід. – К., 1992. – С.196.

25. Левоненко А. Для многих харьковчан она все та же Люся: [Концерт Л.Гурченко в Харькове 23 авг. 1997] //Время. – 1997. – 28 авг.

26. Державні, політичні та громадські діячі України: політичні портрети. – К., 2002. – Кн. 1. – 474 с.

27. Дрозд Н. Жизнь посвятил Харькову: [Проф. Харьк. техн. ун-та стр-ва и архитектуры В.А.Реусову присвоено звание "Почет. гражданин г. Харькова" //Слобода. – 2000. – 11 авг.

28. За заслуги перед городом и Украиной: [10 харьковчан получили это высш. звание: Л.Т.Малая, В.Г.Сергеев, В.В.Библик, К.А.Трусов, митрополит Никодим, Н.М.Андрейко, Н.С.Конарев, Л.М.Гурченко, А.П.Бездетко, Ю.М.Поярков] //Время. – 1999. – 14 авг.

29. Засядько И.С. С задором юности: [Бывший гл. металлург з-да им. Малышева К.А.Трусов – "Почет. гражданин г. Харькова"] //Слобода. – 1999. – 20 авг.

30. Знаковский В. Ты же выжил, солдат... [Герой Совет. Союза, ветеран войны и труда Н.М.Андрейко – "Почет. гражданин г. Харькова" //Слобода. – 1999. – 20 авг.

31. Исаев Л. Харьковский метрополитен был, есть и останется самым надежным, скоростным и культурным: /Интервью с начальником Харьк. метрополитена, "Почет. гражданином г. Харькова" Л.Исаевым /Записал В.Зоряный //Слобода. – 2000. – 22 авг.

32. Историческая справка [о присвоении звания "Почет. гражданин г. Харькова"] //Офиц. ведомости. – 1999. – 9–15 авг. – С.14.

33. Корсунский В. Еще четыре наших земляка стали почетными гражданами Харькова: [В.А.Реусов, проф. Харьк. техн. ун-та стр-ва и архитектуры; Ю.А.Гуровой, пред. исполкома Харьк. гор. совета; В.В.Сташис, первый проректор Нац. юрид. акад. им. Ярослава Мудрого; Л.А.Исаев, начальник Харьк. метрополитена //Время. – 2000. – 8 июля.

34. Кривцов С. Болеет за дело: [Бывший начальник ЮЖД, министр путей сообщения Н.С.Конарев – "Почет. гражданин г. Харькова"] // Слобода. – 1999. – 20 авг.

35. Ланевский А. Юрий Поярков – "человек-катапульта" [Волейболист, заслуж. мастер спорта, "Почет. гражданин г. Харькова"] //Слобода. – 1999. – 20 авг.

36. Матырин В. Патриот родного края [Бывший пред. Харьк. облисполкома, ветеран войны и труда А.П.Бездетко – "Почет. гражданин г. Харькова"] //Слобода. – 1999. – 20 авг.

37. 500 влиятельных личностей. Украина: Регионы. Харьк. обл. 1932–2002. – Х.: ВУБИ, 2002.

38. Петренко Л. По заслугам и честь: [Бывший дир. НПО "Электроприбор" В.С.Сергеев – "Почет. гражданин г. Харькова"] //Слобода. – 1999. – 20 авг.

39. Алексей Васильевич Погорелов. – Х.: Б. и., 1969. – 27 с.

40. Подвиги во имя Отчизны: Док. очерки о Героях Совет. Союза – уроженцах Харькова и Харьк. обл. – 2-е изд., перераб. и доп. – Х.: Прапор, 1985. – С.26–28.

41. Полпред счастливого детства: [Присвоение звания "Почет. гражданин г. Харькова" П.Л.Слониму, бывшему рук. Дворца пионеров и школьников] // Веч. Харьков. – 2002. – 22 авг.

42. Почетные граждане – 2001: [Певица Е.Мирошниченко, хирург А.Шалимов, математик А.Погорелов] //Слобода. – 2001. – 22 авг.

43. Природа подарила крылья: ["Почет. гражданин г. Харькова" С.Колыванова] //Веч. Харьков. – 2002. – 22 авг.

44. Прохоров К. Возрождение традиции: [О присвоении звания "Почет. гражданин г. Харькова"] //Гор. газ. – 1999. – 19 авг.

45. Ремизова О. В рядах почетных граждан – пополнение: [Нар. артистка Украины С.Колыванова, гос. и обществ. деятель П.Тронько, первый директор Дворца пионеров П.Слоним] //Время. – 2002. – 17 авг.

46. Селезнев Н. Ученый, юрист, педагог: [Первый проректор Нац. юрид. акад. В.В.Сташис – "Почет. гражданин г. Харькова"] //Слобода. – 2000. – 22 авг.

47. Сенченко Н. Люди – легенды пополнят число почетных граждан Харькова: [Певица Е.Мирошниченко, ученый-математик А.Погорелов, хирург А.Шалимов] //Слобода. – 2001. – 30 июня.

48. Тарасов Л. "Это наша с тобой биография...": Чествование харьковчан, удостоен. звания "Почет. гражданина ... " //Веч. Харьков. – 1999. – 26 авг.

49. Тацкий А. Человек большого сердца: [Л.Т.Малой присвоено звание "Почет. гражданин г. Харькова"] //Слобода. – 1999. – 29 авг.

50. Ткаченко П. Командир производства: [Бывший дир. ХТЗ, Герой Социалист. Труда В.В.Библик – "Почет. гражданин г. Харькова"] //Слобода. – 1999. – 20 авг.

51. Українська радянська енциклопедія: У 12 т. – К., 1917–1985.

52. Юлова А.В. В десятку... [Диплом "Почет. гражданина г. Харькова" вручен Н.С.Конареву, начальнику ЮЖД в 70-е гг.] //Гор. газ. – 2000. – 21 февр.

53. Ярмыш А.Н. Во главе города: Рук. Харьк. гор. самоуправления. – Х.: Основа, Ун-т внутр. дел, 1998. – 160 с.

О.В.Дьякова

ХАРКІВСЬКИЙ ВІЙСЬККОМАТ НА ПОЧАТКУ ВЕЛИКОЇ ВІТЧИЗНЯНОЇ ВІЙНИ

Незважаючи на величезну кількість досліджень з історії Великої Вітчизняної війни, все ж таки існують багато питань, які ще не висвітлені. І серед них – діяльність місцевих органів військового управління. Раніше ця тема не досліджувалася, бо робота військкоматів відносилася до державних таємниць. Лише останнім часом стали доступними для дослідників деякі документи.

Діяльність військкоматів у воєнні роки мала величезне значення. Адже завдяки їх роботі, і перш за все мобілізаційній, залежала ситуація на фронті. Тому можна з впевненістю сказати, що військкомати зробили значний внесок у перемогу над фашизмом.

Про початок бойових дій харківські військкомати дізналися майже відразу. Вже о п'ятій годині ранку було піднято по тривозі особовий склад обласного, міського і районних військкоматів. Тодішній обласний військовий комісар

Я.Ф.Маслов видав наказ розгорнути роботу з виконання мобілізаційного плану.

О 7 годині ранку в кабінеті першого секретаря обкому О.О.Єпішева зібралися: командуючий Харківським військовим округом, генерал-лейтенант А.К.Смирнов, його заступник – начальник гарнізону, генерал-майор Ф.Н.Смєхотворов, облвійськком, полковник Я.Ф.Маслов, другий секретар обкому партії І.І.Профатілов, голова облвиконкому П.Г.Свинаренко, другий секретар міськкому партії В.М.Чураєв, перший заступник голови облвиконкому В.Н.Валуєв, третій секретар міськкому партії А.І.Смирнов, голова міськвиконкому О.І.Селіванов і начальник штабу МППО майор Л.А.Гільман.

На нараді в обкомі партії після короткого повідомлення про початок війни та інформацію облвійськкому стосовно розгортання роботи з мобілізації людей і техніки було прийняте рішення, яке зобов'язувало всі адміністративні органи, підприємства, установи і громадські організації надавати військкоматам усіляку допомогу при виконанні мобілізаційного плану, а політичним органам армії, парторганізації області та пресі негайно розгорнути масово-політичну роботу в частинах Червоної армії і серед населення. Після цього відбулися наради у міськкомі та райкомах партії за участю міського і районних комісарів.

З великою тривогою опівдні було вислухано виступ на радіо першого заступника голови Раднаркому СРСР, наркому іноземних справ В.М.Молотова про віроломний напад на нашу країну фашистської Німеччини. Уряд закликав радянський народ ще тісніше згуртуватися навколо Комуністичної партії і висловив непохитну впевненість у тому, що Червона армія і флот з честю виконають свій обов'язок перед Батьківщиною. Заява закінчувалася словами: "Наше діло праве. Ворога буде розбито. Перемога буде за нами".

22 червня Президія Верховної Ради СРСР видала укази про військовий стан і мобілізацію військовозобов'язаних 1905–1918 років народження по 14 військових округах, у тому числі й Харківському. Наступного дня Раднарком СРСР і ЦК ВКП(б) прийняли постанову про створення Ставки головного командування збройними силами СРСР, а нарком оборони видав наказ про створення Південного фронту на базі управління Московського військового округу. 30 червня Президія Верховної Ради СРСР, Раднарком СРСР і ЦК ВКП(б) прийняли постанову "Про створення Державного Комітету Оборони", який зосередив у своїх руках всю державну, господарчу і воєнну владу в країні.

Висунуте у перші дні війни гасло: "Все для фронту, все для перемоги!" відтепер визначало весь сенс життя і діяльності радянського суспільства.

Дізнавшись про напад фашистської Німеччини, тисячі мешканців Харківської області відразу звернулися до військкоматів із заявами добровільно піти на фронт. Серед тих, хто рвався до бою, було багато студентів, школярів, учасників громадянської війни, пенсіонерів. За неповними даними облвійськкомату з 22 червня до 31 грудня 1941 р. до Червоної армії було мобілізовано 110115 осіб. На жаль, чимало мобілізаційних документів знищено або загублено. І тому сьогодні дослідники припускають, що на фронт з Харківщини пішло близько 154 тис. осіб (із них тільки харків'ян 21 тис. добровільно). Під час проведення мітингів на підприємствах і установах заяви про відправку на фронт надходили просто до виступаючих.

Першим по тривозі було піднято приписний склад 18-ої армії з наданням їм мехтранспорту, обозу, упряжі й інженерного майна.

18-а армія (командувач, генерал-лейтенант Смирнов Андрій Кирилович [1], член Військової ради, корпусний комісар Миколаєв Тимофій Леонтійович, начальник штабу Колпакчі Володимир Якович, заст. начальника штабу Ісаєв Федір Михайлович) відбула на фронт у перші дні війни. 18-а армія прийняла бойове хрещення на запорізькій землі.

Влітку 1941 року було сформовано і відправлено на фронт: 10-й повітряний полк; 28-й залізничний експлуатаційний полк; десять зенітно-кулеметних взводів; 235-й батальйон зв'язку; 4-й залізничний полк; 3-й полк зв'язку; 64-й, 536-й, 615-й, 771-й, 773-й 774-й стрілецькі батальйони; 719-й авіаційний полк нічних бомбардувальників, що відзначився у боях під Сталінградом і на Курській дузі; 8-й окремий інженерно-саперний батальйон, що увійшов до складу прославленої 13-ї гвардійської дивізії генерала О.І.Родимцева; 62-й гужотранспортний батальйон 35-го автомобільного полку; дев'ять стрілецьких батальйонів по 1000 чоловік у кожному (останні – з повним озброєнням, забезпеченням, обмундируванням і продовольством).

Активно йшла мобілізація і у районних центрах області. Так, Лозівський райвійськкомат передав у розпорядження 6-ї армії 1959 осіб, серед них 7 офіцерів; Богодухівський – відправив до частини Південно-Західного фронту 2852 осіб; Валківський – мобілізував 1873; Дергачівський – 2386 військовозобов'язаних. 300-а стрілецька дивізія сформувалася на кущовому збірному пункті в м. Красноградіі складалася з військовозобов'язаних і офіцерів запасу Кегичівського, Зачепилівського та інших райвійськкоматів.

Фактично кожен третій дорослий мешканець Харківської області у 1941 році одягнув військову форму, воював на передовій або готувався із зброєю в руках боротися проти

---

[1] А.К.Смирнов загинув у жовтні 1941 року біля села Попівка на Запоріжжі. Пізніше село було перейменоване у Смирново.

загарбників. У той же час працівники відділів військового управління виводили у тил людей, яких незабаром можна було б призвати до лав Червоної армії. Їх кількість склала майже 250 тис. чоловік, які незабаром поповнили ряди 38-ї армії, що була резервною і дислокувалася між Куп'янськом і Старобєльськом.

Крім мобілізації людей, військкомати повинні були займатися і транспортним забезпеченням армії. Їм вдалося відправити навіть більше, ніж просили частини. Так, коней було надано 48536 проти плану 14586, а возів замість 2918 – 9915. До військових частин було відправлено: 729 легкових автомашин, 3903 вантажних ГАЗ-АА, 1303 ЗІС-5, 174 спеціальних автомашин, 437 гусеничних тракторів, 249 автопричепів, 243 мотоциклів, 3791 залізничну діжку. За розпорядженням штабу Південно-Західного фронту Чугуївський завод "Смичка" виготовив для військових частин 717 парних і 1365 однокінних візків.

Неукомплектований мехтранспорт на причепі відправлено до Куп'янська і Старобєльська, де його було впорядковано і передано 38-й армії.

Важливого значення надавалося створенню госпіталів і пересильних пунктів. У перші дні війни міський відділ охорони здоров'я, що очолював заслужений лікар УРСР Михайло Якович Сухарєв, згідно з мобпланом розгорнув в області кілька госпіталів. Абсолютну їх більшість розташували у приміщеннях інститутів, шкіл і окремих корпусах лікарень. Перші п'ять госпіталів були розгорнуті замість п'яти за три дні у гуртожитку "Гігант", в інституті механізації та електрифікації сільського господарства, автодорожному інституті, готелі "Південний", спеціалізований офтальмологічний госпіталь – у школі по вул. Карла Маркса, 15. Відкрилися госпіталі в Олександрівській, Миколаївській лікарнях, клинмістечку (вул. Тринклера, 1–3), у психоневрологічному та юридичному інститутах тощо. Діяли госпіталі й у Вовчанську, Змієві, Куп'ян-

ську та ін. У колишньому губернаторському будинку (вул. Революції, 15) розташувався госпіталь військовополонених.

У вересні 1941 року в Харківській області було організовано 56 госпіталів різних за профілями. Над усіма госпіталями комсомольські організації, Червоний Хрест та жіночі ради встановлювали шефство.

Облвиконком зобов'язав організації торгівлі у першу чергу забезпечувати госпіталі необхідними продуктами. Штаб округу також виділяв частину продуктів із військового продскладу.

16 липня над Харковом з'явився перший німецький літак-розвідник, а 27 – гітлерівці вперше бомбили місто. Починаючи з серпня, нальоти почастішали, а з вересня стали майже щоденними, іноді навіть по декілька разів на добу. Сил міської аварійно-рятувальної служби МППО для ліквідації наслідків бомбардувань не вистачало. Тому з ініціативи облвійськкому Я.Ф.Маслова і начальника штабу МППО А.А.Гільмана сформували аварійно-рятувальний полк. Його командиром було призначено старого члена партії, начальника облбудтресту Андрія Івановича Гресса. Полк здійснив величезну роботу щодо рятування будівель від пожеж не тільки у Харкові, а й у Куп'янську, пізніше в Сталінграді та Енгельсі (Саратівська обл.). Багато бійців полку загинуло у вогні пожеж.

1 серпня бюро обкому партії своєю постановою затвердило рішення обкому комсомолу про створення комсомольських загонів-винищувачів танків. Військкомати разом із райкомами партії та комсомолу створили групи добровольців, які влилися у 3-ю і 14-у танкові бригади.

3 серпня до області почали прибувати біженці. Кожного дня їх кількість зростала. Населення міста з 900 тисяч зросло до 1,5 мільйонів чоловік. Почалися великі труднощі з продовольством, перебої у постачанні хлібом, прибулим не вистачало житла.

Місцева адміністрація вживала всіх заходів, щоб якнайшвидше поліпшити становище у місті.

Постановою міськкому партії частина виробничих площ кондитерських підприємств була віддана під хлібопекарні.

Спільним рішенням бюро обкому партії і президії облвиконкому у приміщеннях 13-ї школи, Клубу харчовиків і театрі юного глядача відкрилися пересильні пункти для прийому і відправлення в тил населення, евакуйованого із західних областей України. Тут приїжджих забезпечували продуктами харчування, одягом. При можливості відправляли далі на Схід. Керування цими пунктами здійснювали перший заступник голови облвиконкому Валуєв Володимир Миколайович і начальник 5-ї частини облвійськкомату Рудницький Наум Ісакович.

За рішенням Державного Комітету Оборони у вересні 1941 року були створені при райвійськкоматах пункти обов'язкового військового навчання громадян від 16 до 50 років для підготовки фахівців для армії. Дуже активно така робота велася у 1942 році в Куп'янську, Дворічній, Вовчанську, Великому Бурлуці.

Лінія фронту все ближче підходила до Харківщини. Військкомати розпочали відправлення людей на будівництво оборонних споруд. 250 тис. осіб працювали навколо Харкова, ще понад 100 тисяч – в Чернігівській, Дніпропетровській та Полтавській областях. Службовці, студенти, викладачі, домогосподарки рили протитанкові рови, траншеї, встановлювали дротяні загородження. Почасти їм доводилося працювати під обстрілом німецьких літаків.

Наприкінці літа лінія фронту досягла межі Харківщини. Все частіше німецька авіація бомбувала населені пункти області і перш за все Харків. Розуміючи, що область доведеться залишити, 4 серпня при виконкомі обласної Ради народних депутатів розпочав роботу відділ з евакуації населення, а 16

вересня Державний Комітет Оборони прийняв рішення про евакуацію підприємств Харківщини. Питання евакуації покладалися на місцеві ради, а вони співпрацювали у тісній взаємодії з обласним та районними військкоматами. Крім того, на 5-у частину облвійськкомату були покладені обов'язки щодо забезпечення транзитних військових частин бензином, газом, мастильними засобами за спеціальними нарядами і розпорядженнями, без яких ці матеріали не відпускалися.

Евакуація районів області проходила в залежності від просування фронту. 18 вересня були евакуйовані Краснокутський, Сахновщинський і Старовірівський райони, 19 і 21 – вся західна частина області берегами річки Сіверський Донець, 12–18 жовтня почалася евакуація інших районів області, до 20 жовтня було евакуйовано підприємства Харкова.

Вивозилося в першу чергу все найцінніше: висококваліфіковані фахівці, майно колгоспів, МТС, культурних, освітніх та наукових установ, промислове обладнання.

Починаючи з 2 жовтня 1941 року, коли ситуація в Харкові стала катастрофічною, військкомати брали безпосередню участь у подачі рухомого складу для евакуації промислових підприємств. Незважаючи на бомбування і важкі умови подачі рухомого складу, було зроблено спробу вивезти якомога більше. Все, що неможливо було вивезти, знищувалося або псувалося, щоб ворог не зміг його використати. Так були виведені з ладу водогін та електростанція. Офіцерам облвійськкомату довелося руйнувати сховища із запасами держрезерву. Такі склади були у підвалі Благовіщенського собору (тут зберігалися консерви, сало, чай, кава), на Червоній Баварії (сіль, махорка, сірники), у районі Москалівки (резервуари із соняшниковою олією). Частину продуктів було передано військовим частинам Південно-Західного фронту, частину – населенню, а частину – зіпсовано, щоб нічого не дісталося ворогу. Та все ж внаслідок

швидких темпів німецького наступу чимало запасів сировини та продовольства потрапило до рук гітлерівців.

Лінія фронту досить швидко просувалася у напрямку Харківщини. 20 вересня гітлерівці окупували перші населені пункти області (серед них був і районний центр Красноград), а у жовтні значна їх частина опинилася в руках ворога.

Фашисти рвалися до Харкова. ЦК КП(б)У та Український уряд, що з кінця липня перебували у Харкові, разом із місцевими партійними і радянськими органами на початку жовтня переїхали до Куп'янська, а штаб Харківського військового округу – до Сталінграда. Обов'язки начальника Харківського гарнізону були покладені на облвійськкома, полковника Я.Ф.Маслова. Він з оперативною групою у складі Е.Б.Роніса, І.В.Сороки, І.В.Копцова, К.Д.Мороза, А.С.Станкова, Н.І.Рудницького та інших працював до 20 жовтня. Цього дня Я.Ф.Маслов передав місто начальнику оборони генерал-майору Машалкову і відійшов разом із опергрупою та військами до Куп'янська.

У жовтні 1941 року радянським військам вдалося призупинити просування ворога вглиб країни.

Із втратою Харкова бойові дії на території України набули позиційного характеру аж до осені 1942 р. Залишилися неокупованими Куп'янський, Дворічанський, Ольховський, Великобурлуцький, Боровський райони і деякі села Ізюмського, Савинського, Шевченківського, Вовчанського, Печенізького та Балаклійського районів області.

Знаходячись у Куп'янську, оперативна група облвійськомату у селах, що залишилися в наших руках, провела велику роботу з виявлення людських і матеріальних ресурсів, які могли бути відправлені на фронт, і передала їх відповідно до директив ХПО у розпорядження 6-ї та 57-ї армій.

З перших днів перебування у Куп'янську облвійськомат організував госпіталь і збірний пункт, де формувалися маршові

роти зі складу воїнів, що вийшли з оточення або відстали від частин, ополченців і добровольців. Вони передавалися в розпорядження 38-ї армії, штаб якої дислокувався поблизу Куп'янська.

Радянський Союз не тільки витримав натиск потужної воєнної машини фашистської Німеччини, а й знайшов у собі могутні сили для розгрому агресора. І в цьому є частка заслуги Харківського облвійськкомату, службовці якого не лише відправляли людей на боротьбу з ворогом, а й самі безпосередньо воювали проти німецько-фашистських загарбників. Багато військкоматників Харківської області віддали життя у боях за рідну землю.

2 ХАРКІВ ОСВІТЯНСЬКИЙ

В.М.Малыхина,
Г.Я.Надеева

ИСТОРИЯ ОБРАЗОВАНИЯ В ГОРОДЕ ХАРЬКОВЕ

Возникновение школ в Харькове берет начало с 1726 г., когда Епифаний, епископ Белгородский и Обоянский, перевел в слободу училище, основанное им в 1722 году в Белгороде. К нему была приписана Покровская церковь. Таким образом был основан Харьковский духовный коллегиум, где ученики обучались бесплатно, сироты и неимущие находились на казенном содержании. Здесь преподавали богословие, поэтику, риторику, философию, геометрию, геодезию, фортификацию, артиллерию, учили славяно-греческий и латинский, французский и немецкий языки, занимались рисованием, музыкой, танцами.

Перепись 1732 г. свидетельствует, что в Харькове при Троицком храме была школа с семью наставниками-дьячками. Позднее, в феврале 1768 года, открылось казенное училище.

1786 год ознаменовался тем, что в 25 губернаторских городах России были основаны главные народные училища (начальные учебные заведения). В 1788–1789 гг. они появились и в Украине (Киеве, Чернигове, Харькове). Они принимали детей всех сословий, кроме крепостных. Срок обучения здесь длился 5 лет (четыре класса, но четвертый – был двухгодичным). Первые два класса соответствовали курсу малого народного училища. Последние, как правило, открывались в уездных городах и с 1803 года были преобразованы в уездные училища. В них преподавались: чтение, арифметика, письмо, элементарный курс грамматики, Закон Божий, чистописание, рисование.

В 1797 году в Харьковском главном народном училище было 83 ученика, в том числе 26 из дворян и 57 из разночинцев. 1 марта 1798 года это училище воссоединилось с малым народным училищем, открытом изначально при главном народном училище. Численность учащихся в объединенной школе возросла до 380 (272 дворянина и 198 разночинцев). По составу учащихся это училище было всесословным, хотя дворяне стали в нем превалировать. Тут преподавали французский и немецкий языки, русскую грамматику, риторику, логику, богословие, историю, географию, арифметику, механику, гражданскую архитектуру и рисование, кроме того, открыли вокальный класс.

XVIII век оставил в наследие XIX веку в Харькове главное и малое народные училища, которые просуществовали до 1805 года, т.е. до основания Харьковского университета.

Главное народное училище и основанное ранее казенное училище, были объединены в одно и составили слободско-украинскую гимназию. Эта гимназия долгое время была

единственной в школьном округе и получила известность как Первая губернская мужская гимназия.

13 сентября 1805 г. в Харькове было открыто трех-классное уездное училище, преобразованное из низших классов главного народного училища, которое является одним из старейших низших учебных заведений города. Высшие классы этого училища были преобразованы в гимназию. Тут преподавались математика, физика, математическая и всеобщая география, краткая всемирная история, логика, философия, российская грамматика, риторика, латинская грамматика, немецкий и французский языки.

В начале XIX века произошли перемены, связанные с увеличением численности контингента и числа учебных заведений. В городе насчитывалось от 12 до 15 тысяч жителей, на которые приходилось 5 казенных и 7 частных школ. В первой четверти XIX века наблюдается довольно значительное увеличение количества учащихся в начальных школах Слободской Украины и затем в период царствования Николая 1 оно почти не меняется.

В 1828 году был издан новый устав, по которому преемственная связь между приходскими училищами и гимназиями была полностью уничтожена. Каждый тип школы становился замкнутым и сословно обособленным. Одноклассные приходские школы предназначались для детей самых низших сословий и обучали Закону Божьему, чтению и четырем правилам арифметики. Трехклассное уездное училище было предназначено для детей купцов, ремесленников и других городских обывателей. Оно включало в свою программу русский язык, арифметику, первую часть геометрии, историю и географию. Семиклассная гимназия имела целью обеспечить приличное воспитание детей дворян и чиновников и готовила непосредственно к поступлению в университет. При гимназиях учреждались особые дворянские пансионы.

Школьная сеть увеличивалась за счет роста численности светских школ.

Одним из наиболее распространенных типов средней школы становится гимназия. Окончившие ее могли не только поступать в университет, но и идти на преподавательскую работу в уездные училища. До начала 60-х гг. XIX в. в гимназиях обучались только мальчики.

В 1827 году при Харьковской евангелистской церкви была образована школа (девочек и мальчиков) евангелистско-лютеранского общества, которая является одной из старейших в Харькове. Это школа для детей-сирот бедных иностранцев. Тут давались необходимые сведения о Законе Божьем, конформации и немецком языке. В 1833 году в школе насчитывалось 25 учеников. В 1844 – она была разделена на 3 класса, где преподавались: Закон Божий, немецкое и русское чтение, письмо на трех языках, арифметика, география, рукоделие для девочек. В 1846 году произошло разделение на 2 школы – мальчиков и девочек. Постепенно по многим причинам число мальчиков в школе сокращалось и школа все более превращалась в женскую. А в 1885 году женская школа была переименована в женскую гимназию. В конце XIX века она перестала быть немецкой как по составу учащихся, так и по языку преподавания.

Существенным изменениям подверглась система школьного образования при С.С.Уварове, министре народного образования (1833–1850). В его основу он положил сословные разграничения, утверждение классицизма как фундамента средней школы, специальное образование для промышленных классов. Доступ в гимназии лицам непривилегированных сословий был весьма затруднен. Для дворянских детей устроено было много пансионов.

В пору общественного подъема 50–60 гг. XIX в. правительство было вынуждено пойти на уступки в деле

постановки гимназического образования. 19 ноября 1864 года утвержден Устав средней школы. Среднее образование в семиклассных мужских гимназиях объявлялось открытым для всех сословий, но установленная за обучение плата делала его недоступным для детей несостоятельных родителей. Гимназии были классическими, в которых, кроме общеобразовательных предметов, преподавались латинский, а иногда и греческий языки, и реальными, где вместо древних языков увеличивался объем преподавания математики и естествознания. Оканчивавшие классические гимназии могли поступать в университеты без экзаменов. Реальные гимназии таких прав не давали, окончание их только облегчало поступление в высшие технические училища.

Значительное место в деле распространения образования занимали пансионы, возникшие в начале XIX века и создававшиеся, как правило, иностранцами.

Тому служила историческая ситуация, связанная с нестабильностью в Европе, что приводило к довольно высокой эмиграции в Россию и Украину. В Харьковской губернии появилось большое количество немцев, венгров, чехов, французов, итальянцев, швейцарцев. Они были, как правило, гувернерами в зажиточных семьях. Многие из иностранцев открыли свои пансионы, которые стали весьма популярны среди населения, тем более, что их программа соответствовала программе гимназии. Ее воспитанники могли поступать в университеты.

В Харькове в 1805 году было 3 частных пансиона: иностранца Гилейна, протоиерея Василия Фотиева и Ольденберга. В сентябре 1806 г. доктор Дюгур основал пансион в Харькове для девиц, которые обучались здесь "приятным искусствам": шить, играть и пр. В последующие годы в Харькове были открыты (как правило, иностранцами) частные пансионы: в 1807 г. – 1, в 1811 – 1, в 1815 – 2, в 1819 – 1, в 1821 – 3, в 1840 отрылось еще 5 пансионов.

Небольшое количество учащихся, лучшие лекторские силы города, хорошо налаженный учебный процесс – все это создавало объективные условия для обеспечения высокого уровня обучения детей в частных пансионах. На одного учителя в среднем не приходилось и двух учеников. Плата за учебу была довольно высокой. Например, в пансионе Делавинь она составляла 1200 рублей, что в два раза больше, чем в институте благородных девиц.

В 1856 г. в Харькове при населении 50–60 тыс. человек было 27 школ, в том числе 4 средних (3 мужских и 1 женская), 23 низших. В первых обучалось 969 детей, во вторых – 1221. Одна школа приходилась на 1900 жителей, одна низшая школа – на 2391.

Начинает развиваться женское образование, открываются женские гимназии, частные пансионы. Так, в Мариинской женской гимназии обучалось 530 девочек, в Александровской бесплатной школе – 162, в четырехклассной школе при доме призрения Харьковского благотворительного общества – 63 воспитанницы, в женской школе при детском приюте – 104 ученицы. Через десять лет в губернском центре появилась еще одна казенная женская гимназия, где обучалось 219 девочек, и две частные женские гимназии – 160 учениц, женское епархиальное училище – 270 воспитанниц. Функционировали воскресная (женская) школа при 1-м приходском училище (с 1870 г.) харьковских дам и девиц, женская воскресная школа при Духовном училище. Кроме того, работал женский пансион на 12 учениц, воскресная школа при Духовной семинарии (с 1863 г.), элементарная школа для еврейских детей, Общество грамотности – 56 учениц, женская (частная) гимназия – 106 учениц, шесть женских училищ (как правило, 3-х-классные) – 207 учениц.

Большой вклад в дело народного образования внесло Общество распространения в народе грамотности. Его первая

общедоступная школа была открыта в 1869 году. В 1872 г. этим обществом была открыта и вторая школа, одноклассная для еврейских мальчиков. С 1874 года школа становится смешанной (мальчики и девочки).

В Харькове с 1866 по 1904 гг. функционировали 22 церковно-приходские школы. Весьма популярными были воскресные школы.

Наиболее известной и пережившей различные перипетии была школа Х.Д.Алчевской, официально открытая в 1870 году, но фактически начавшая работать с середины 60-х годов. Школа служила образцом для вновь возникающих воскресных школ в различных концах России и не только в России. Тогда же была открыта мужская воскресная школа, которая с 1899 года финансировалась Харьковской городской Думой. В том же году в помещении Александровской женской школы была открыта и женская воскресная школа, которая с 1893 года субсидировалась Харьковской городской думой.

Появляются специальные училища, где учили не только грамоте, но и одновременно обучали азам той или иной профессии. Это – Повивальное училище при университетской акушерской клинике, Повивальное училище при земском родовспомогательном заведениии, Фельдшерская школа при богоугодных заведениях и др.

В Харькове 22 октября 1896 года была открыта первая в России Торговая школа (3 класса и приготовительный класс).

Всего в средних школах Харькова в этот период обучалось 3736 учеников. Среди них женщин было 1770, т.е. 47% от общего числа.

В 1881 году количество учащихся составляло 6935 человек. За 9 лет их число увеличилось почти на 2000. На долю средних учебных заведений приходилось 3736 учащихся, низших – 3199. Всех школ в городе было 66, средних – 15, низших – 51. Одна средняя школа приходилась на 1500 жителей,

одна низшая – на 2000. Количество обучавшихся в низших школах составляло 3,1% населения.

В последующие двадцать лет образование в Харькове значительно улучшается. В 1902 году в городе на 205289 душ населения было 124 школы. Из них 13 средних и 111 низших. Одна средняя школа приходилась на 1661 учащегося, одна низшая – на 1759.

Двадцатый век получил школу в тяжелом состоянии. В среднем по губернии одна школа приходилась на 2 тысячи жителей. Ежегодно за пределами обучения оставались десятки тысяч детей, которым было отказано в приеме по причинам "тесноты помещения" и "отсутствия свободных мест". Как известно из официальных источников, в 1911 году было отказано 16,5 тысячам детей, в 1912 году – 28 тысячам, а в 1915 году – 29,5 тысячам.

До 1915 года в Харькове было много приватных средних учебных заведений: 9 мужских и 20 женских гимназий, 1 реальное училище и 1 коммерческое.

После революции безграмотность и полуграмотность тяжелым бременем висела над страной. Вот почему с первых дней своего существования Советская власть уделяла особое внимание развитию народного образования. В программе новой власти центральное место было отведено вопросам предоставления населению возможности получить образование.

Кроме того, до революции в Украине не было ни одной украинской школы. Новая власть учитывала это и уже с первых лет в национальных школах всех ступеней вводится обучение на родном языке и подготовка национальных учительских кадров. Однако в конце 20-х годов и особенно в 30-е годы этот процесс не только затормозился, а даже обрел обратный характер. Особенно эта "контрукраинизация" коснулась восточных районов: Харьковской, Донецкой, Луганской областей, где, в конечном счете, были ликвидированы национальные школы.

До конца 20-х годов школьное образование сложилось в такую систему: начальная 4-летняя школа (школа первой ступени); 7-летняя школа (в городах), школа ФЗУ на базе начальной школы; школа второй ступени (5–9 классы) с профильным вторым концентром (8–9 классы).

Всего в Харькове в начале 30-х годов 33 школы проводили политехнизацию. Были созданы учебные мастерские, в том числе 30 столярных, 20 слесарных, 10 картонных и 6 швейных. Кроме того, в 26 школах имелись рабочие комнаты для проведения уроков труда с учениками первого концентра.

В начале 20-х годов существовала очень серьезная проблема – беспризорные дети. Решение этой проблемы виделось в создании детских домов, трудовых коммун, которые охватывали бы сотни тысяч беспризорных детей и где воспитание и образование жиздется на основах единства обучения с производственным трудом. Самым ярким проявлением такого единства стала колония имени М.Горького и коммуна имени Ф.Дзержинского, организатором и руководителем которых был известный педагог А.С.Макаренко.

30-е годы характерны бурным развитием средних школ. За десятилетие в Харькове их было построено около 50. Перед войной в городе насчитывалось 135 средних школ.

Война нанесла огромный ущерб всему народному хозяйству страны и, в частности народному образованию. Но в Харькове уже в первом учебном году после освобождения работало 87 школ, в том числе 11 средних, 69 семилетних и 7 начальных. Численность учащихся достигла 23,5 тыс. Занятия проводились в 2–3 смены в наскоро приспособленных помещениях.

В послевоенное время остро встала проблема выполнения закона о всеобуче, поскольку значительная часть детей школьного возраста по разным причинам не посещала школу.

В 1956–1957 гг. в Харькове было открыто 3 школы-интерната для детей-сирот и полусирот. Школы-интернаты, а также обычные школы и группы продленного дня в значительной мере способствовали выполнению государственного закона о всеобуче – они охватывали обучением как раз ту категорию детей, которые нуждались в постоянном внимании местных органов.

К середине семидесятых в Харькове сложилась широко разветвленная система народного образования, которая включала разнообразные учебные заведения, удовлетворявшая в основном запросы населения.

80-е годы – это время повышения уровня учебно-воспитательного процесса, претворения в жизнь общего среднего образования. Однако эта проблема не была решена, поскольку качество подготовки выпускников школ перестало удовлетворять учебные заведения, производство, общество в целом.

С 1990 года подверглась изменению школьная сеть в целом. Увеличилась численность средних учебных заведений со 167 до 180, в том числе было открыто 64 учебных заведения нового типа, среди которых: 4 лицея, 3 гимназии, учебно-воспитательных комплексов (УВК) – 28, специализированных школ – 21, УВК с детскими заведениями – 8. Было открыто 34 учебных заведения негосударственной формы собственности, хотя общее количество учащихся уменьшилось на 44 тыс.

После получения в 1991 году независимости Украина проводит реформы во всех сферах общественной жизни, в том числе и в образовании, чтобы стать государством европейского уровня.

С этой целью приняты Концепция общего среднего образования (12-летнее образование), Национальная доктрина развития образования Украины в XXI ст., предметные концепции химического, физического, математического образования и ряд других. Для выполнения этих задач были разрабо-

таны целевые комплексные программы, в том числе "Урок", "Кадры", "Компьютер", "Здоровье", в которых была конкретизирована деятельность коллективов школ.

В настоящее время в Харькове в средних общеобразовательных школах обучается около 140 тыс. детей. Почти 27,5 тыс. (около 50%) охвачено дошкольным образованием.

В соответствии с Концепцией общего образования развивается система профильного обучения. Главное ее назначение – обеспечить преемственно-перспективные связи между общим средним и профессиональным образованием (соответственно избранного профиля) посредством углубленного изучения предметов, профильных спецкурсов, факультативов.

Дальнейшее развитие образования в Харькове пошло по пути создания так называемых профильных школ: это не только физико-математические, гуманитарные, но и химико-биологические, технические, экологические, экономические, правоведения и др. В настоящее время в Харькове сложилась система многопрофильности образования: общественно-гуманитарное, филологическое, историческое, юридическое, экономико-правовое, гуманитарное, эстетическое, спортивное, технологическое, экономико-географическое и пр.

Уже открыто 747 профильных классов, в которых обучается более 21 тысячи учащихся. В 2004–2005 учебном году планируется открыть 780 профильных классов, а в 2005–2006 – 800, что позволит сделать школу полностью профильной.

Значительно расширяется тематика факультативов, наряду с традиционными (языковые, математические, биологические и др.) во многих школах внедрены новые факультативы: информатики и вычислительной техники, истории Украины, изобразительного искусства, истории религии, краеведения, экономики, основ дизайна, охраны окружающей природной среды.

Для детей национальных меньшинств созданы: еврейская, вьетнамская, корейская, азербайджанская школы и дошкольные учреждения.

Многие харьковские учащиеся имеют такой уровень интеллектуальной подготовки, что зачастую становятся победителями на всеукраинских и международных олимпиадах. Только по результатам Всеукраинской олимпиады 2002–2003 учебного года по базовым и специальным дисциплинам команда Харьковской области, состоящая почти на 100% из учащихся города Харькова, заняла второе место в Украине. Выпускница 11 класса физико-математического лицея № 27 на Международной олимпиаде, которая проходила в Токио, награждена золотой медалью, двое учащихся получили серебряные, трое – бронзовые медали.

Для решения проблем, связанных с разработкой новых механизмов поиска, обучения, воспитания и развития одаренной молодежи создана городская комплексная программа "Одаренная молодежь", принятая в ноябре 2002 года VIII сессией Харьковского городского совета XXIV созыва.

С целью обеспечения индивидуального подхода к ученикам в штаты школ введена должность практического психолога, который способствует формированию благоприятного социально-психологического климата в коллективе и обеспечению здоровья подрастающего поколения.

Позитивное решение проблем, решаемых народным образованием, невозможно без постоянной взаимосвязи школы с детскими дошкольными учреждениями, средними и высшими учебными заведениями, которые являются важными звеньями в системе непрерывного образования. С детского сада начинается процесс обучения. У детей формируют начальные знания о живой и неживой природе, различных природных явлениях, их взаимосвязи и т.д. В последнее время уделяется большое

внимание обучению дошкольников украинскому языку в русскоязычных детских садах.

Современная общеобразовательная школа призвана готовить своих подопечных не только для поступления в высшие и средние специальные учебные заведения, а и к реальной жизни, к активному участию в дальнейшем развитии современного производства. А оно нуждается не только в образованных, но и хорошо подготовленных, квалифицированных кадрах, работниках, которые были бы способны обеспечить технический прогресс и широко использовать достижения современной науки, чему в наибольшей степени и способствует современная харьковская школа.

Литература

1. Багалей Д.И., Миллер Д.П. История города Харькова за 250 лет его существования. 1655–1905: Ист. моногр.: В 2 т. Т. 1. Гл. 12; Т. 2. Гл. 17, 18, 19.

2. Данилевский Г.П. Харьковские школы в старину и теперь. – СПб., 1863. – 44 с.

3. Завадська О.А., Корнілов В.В. Розвиток народної освіти на Харківщині. – Х., 1959. – 215 с.

4. Прокопенко И.Ф., Кочат Д.А. История становления и развития образования на территории Харьковщины в дооктябрьский период (XIX – нач. XX в.): Учеб. пособие. – Х., 1990. – 90 с.

5. Розвиток народної освіти і педагогічної науки на Харківщині. – Х., 1992. – 332 с.

Л.М.Юдіна

ОСВІТА НА ХАРКІВЩИНІ У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ XIX – ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ XX СТ.

Затвердження капіталістичних відносин у Росії в другій половині XIX ст., викликало необхідність перегляду існуючої системи народної освіти та вирішення невідкладних питань, пов´язаних з її подальшим розвитком. Будівництво залізниць, виникнення великих промислових підприємств, розвиток торгівлі та фінансово-кредитної системи вимагало від суспільства розширення сфери народної освіти.

До 1861 р. народ, стогнавший під гнітом експлуатації, тримали у темряві. Царизму було потрібне неуцтво мас, “чтобы они, – як заявив Бенкендорф, – не стали по кругу своих понятий в уровень с монархами и не посягнули бы на ослабление их власти” [1].

На той час усі форми народної освіти, обсяг та зміст учбових дисциплін суворо регламентувалися та знаходились під контролем відповідних урядових органів.

Коли кріпацтво було скасоване і країна вступила на шлях капіталістичного розвитку, який супроводжувався впровадженням у виробництво нових досягнень, відношення до проблеми освіти різко змінилося. Гостра необхідність у професійно підготовлених кадрах вимагала прийняття рішучих заходів за цим напрямком. У той період, коли питання народної освіти стали найбільш нагальними, Україна являла собою регіон з низьким рівнем освіченості. Початковою освітою було охоплено дуже малу кількість українців. У 1865 р. вона входила до складу Росії, де офіційно числилося тільки 1300 початкових шкіл, в яких навчалося 67 тис. учнів (на 13,5 млн. населення) [2]. До того ж російський уряд чинив різні перешкоди на шляху розвитку національної культури. У 1863 р. міністр внутрішніх

справ Валуєв видав циркуляр, який забороняв видання українських книжок для шкіл, мотивуючи це тим, що “не было и быть не может никакого украинского языка” [3]. Таким чином, навчання у школах велося тільки російською мовою. Сама ж система народної освіти здебільшого була розрахована на дітей заможних класів (висока плата за навчання їх не бентежила). Що ж стосується бідних, які складали більшу частину населення країни, то вони, як і раніше, залишалися неписьменними. Однією з головних умов, що спричинила подібну ситуацію, була недостатня кількість шкіл, доступних для цих верств населення.

Прогресивно налаштована інтелігенція розуміла, що успішний розвиток суспільства, поліпшення соціального становища окремих верств населення стане можливим лише за умов підвищення культурного рівня членів суспільства, зростання кількості освічених людей.

Таким чином, новий період у розвитку суспільства викликав прийняття найактивніших заходів у галузі народної освіти. Низький рівень освіченості населення та потреба у висококваліфікованих кадрах, що вільно орієнтуються у новітніх формах діяльності, стали поштовхом до виникнення прогресивних ідей у галузі освіти.

З огляду на обставини, які склалися, у середовищі інтелігенції все частіше зароджувалися думки про утворення гуртків з розповсюдження в народі грамотності. В Харкові такою організацією стало таємне товариство, утворене в 1856 р. групою студентів університету: Я.М.Бекманом, М.Д.Муравським, П.В.Завадським, П.С.Єфименком та ін. [4].

Члени товариства ставили за мету повалення самодержавства та встановлення республіканського устрою шляхом розповсюдження волелюбних ідей серед простого народу. Однією з форм досягнення мети вони вважали недільні школи, доступ до яких був вільним для всіх верств населення.

Протягом двох років товариство розповсюджувало у Харкові заборонену літературу, підпільно видавало революційні прокламації та рукописний журнал “Свободное слово”.

Це була так би мовити підготовча робота, необхідна для досягнення головної мети товариства. На жаль, проіснувало воно у Харкові не довго: в результаті виступу студентів Харківського університету в 1858 р. діяльність членів таємного товариства була зупинена. Та незважаючи на короткий період його існування, результати діяльності товариства позитивно відбилися на подальшій долі народної освіти.

У кінці 50-х рр. XIX ст. в галузі освіти стався перелом, який виявився в тому, що ініціатива та керівництво у справі освіти стали переходити з рук держави та уряду до рук самого суспільства. Так було покладено початок існуванню недільних шкіл. Спочатку вони розглядалися лише як громадські заклади. Для їх утворення об’єднувалися люди різних професій та станів: студенти, гімназисти, чиновники, професори, священики, вчителі та ін. Доступ до них був вільним для всіх бажаючих отримати освіту.

З циркуляра Міністерства внутрішніх справ (від 22 березня 1860 р. до начальників губерній) випливає, що заняття в таких школах проходили у неділю після раннього обіду. Учні навчалися грамоті, Закону Божому, арифметиці, а в деяких школах – кресленню та якому-небудь ремеслу. Крім цього, учні займалися недільним читанням. Приміщення для шкіл відводились у міських училищах та інших казенних і громадських будинках безкоштовно. Плату за навчання вчителі не отримували. Вони працювали безкоштовно на благо свого народу.

В цьому ж циркулярі міністр внутрішніх справ Ланський писав, що утворення у містах недільних шкіл повинне принести "существенную пользу для городских товариществ" [5].

Діяльність недільних шкіл розвивалася досить швидко. Зростала і їх кількість: вже в 1862 р. у губерніях України нараховувалося 67 таких шкіл [6].

Перша недільна школа у Харкові була відкрита вчителями Ладовським та Бєліковим. Пізніше в університеті з'явилася друга недільна школа. Її розпорядником був студент Сакович, попечителем – професор фізики Лапін, вчителями Балін, Бекетов, Гапоть, Костенко, Ковальський та ін.

Третя жіноча недільна школа була утворена сестрами Холєвими. Попечителем цієї школи став професор Харківського університету Каченовський.

Слід віддати пошану і члену Харківсько-Київського таємничого студентського товариства П.В.Завадському, з ініціативи якого протягом 1859–1860 рр. було відкрито три чоловічі та одна жіноча школи [7]. Ним же був підготовлений для цих шкіл буквар, і разом з товаришами організована "ассоциация для бесплатного приготовления молодежи в университет" (7).

Найбільш видатну роль в історії недільних шкіл у Харкові відіграла приватна жіноча школа, заснована у 1862 р. Х.Д.Алчевською [8]. "Моим пунктом, – писала Алчевська, – была мысль научить как можно больше женщин грамоте, поскольку предрассудки против их образования живут, начиная с дома и заканчивая хоромами" [9].

Влітку 1862 р. багато недільних шкіл почали закриватися. Деякі з них, зокрема жіноча школа Х.Д.Алчевської, продовжували свою діяльність нелегально. Причиною цьому стало повідомлення Міністерства народної освіти від 12.06.1862 р. про наказ від 10 червня "впредь до преобразования означенных школ на новых основаниях закрыть все ныне существующие воскресные школы" [10].

Багато клопоту та прикрості довелося зазнати Х.Д.Алчевській, перш ніж 22 березня 1870 р., через 8 років після нелегального існування жіночої недільної школи, вона була

визнана офіційно [11]. Важко підрахувати скільки тисяч підлітків та дорослих одержали в ній свою освіту. Звіти за 70-і та 80-і рр. не дають цифри вищої за 300, в 90-і вона перебільшила 500, а пізніше зросла до 700 та вище [12]. Ще складніше обрахувати культурно-побутове значення цієї школи – школи майбутніх матерів, які хочуть мати грамотних дітей.

За 43 роки свого існування недільна школа дала Харкову майже 20000 освічених жінок. Її учениці видали великий збірник у двох частинах "Что читать народу?" та "Книгу взрослых", розраховану на три роки перебування учнів у школі, розробили програми за всіма предметами навчання; у журналі "Русская школа" велася "Хроника воскресных школ", були складені "Руководство к книге взрослых", каталоги книжок, щоденники і т. ін. [13].

Поряд з недільними школами в середині XIX ст. у Росії почали з'являтися легальні заклади, які ставили за мету підвищення грамотності населення та розвиток позашкільного навчання.

Перші згадки про Харківське товариство розповсюдження в народі грамотності зустрічаються в архівному фонді Канцелярії харківського губернатора за 1861 р. Про це свідчить лист від 29 травня 1861 р., написаний попечителем округу, який від імені викладачів харківських недільних шкіл звернувся до харківського губернатора з пропозицією заснувати Харківське товариство грамотності [14]. Вже 3 червня того ж року губернатор відповів: "Я не встречаю со своей стороны притязаний на учреждение в г. Харькове общества грамотности"[15].

Проект статуту першого товариства грамотності був розроблений в найкоротший термін, але на затвердження губернатору так і не був поданий.

Таким чином, перші спроби утворити товариство грамотності у Харкові обмежилися лише створенням Бекетівської

вчительської школи. Та його майже півстолітня діяльність (з 1869 по 1920 рр.) була ще попереду.

Ініціативу зі створення цієї школи взяв на себе вчений-хімік, професор Харківського університету М.М.Бекетов. Розпорядником було обрано вчителя географії Бєлікова. Це була школа-інтернат. Навчання в ній проводилося українською мовою.

Вона проіснувала три чи чотири роки, поки не стала урядовою [16]. Пізніше школа була переведена до Бєлгорода.

У 1868 р. народною освітою зацікавився студент юридичного факультету Харківського університету А.І.Аненков. До нього приєднався живописець Кисельов. Вони звернулися до М.П.Баліна з проханням ознайомитися з проектом статуту першого товариства грамотності. А.І.Аненков відредагував статут, змінивши та доповнивши деякі його положення та подав проект на дорадче зібрання повітової земської управи. Незабаром голова зібрання Є.С.Гордієнко звернувся до начальника Харківської губернії П.П.Дурново з проханням клопотати про затвердження цього статуту [17].

Нарешті мета про створення товариства грамотності стала реальністю: 24 березня 1869 р. Міністерство внутрішніх справ затвердило статут Харківського товариства розповсюдження серед народу грамотності [18]. Почалася плідна діяльність закладу, завдяки якому тисячі неграмотних одержали освіту, а Харківська губернія – статус наукового та культурного центру країни. Отже, біль за свій народ, за його важке минуле та, можливо, не краще майбутнє, бажання покласти початок новому етапу у розвитку особистості сприяли пробудженню інтелігенції, яка повинна була очолити процес культурного відродження країни. З іншого боку, необхідність повороту до нового диктувалася виходом суспільства на шлях капіталістичного розвитку, який вимагав високого рівня освіченості. Таким чином, питання народної освіти не були випадковими.

Вони викликані часом і тими змінами, які охопили країну в другій половині XIX ст.

Затверджений у березні 1869 р. статут Харківського товариства розповсюдження серед народу грамотності поклав початок півстолітній діяльності закладу другої половини XIX ст.

У травні 1869 року відбулося перше загальне зібрання членів товариства, на якому було дано оцінку стану шкільної справи та народної освіти у Харківській губернії [19]. З цього приводу цікавою є записка В.М.Спаського,де він зазначає, що у 378 народних школах Харківської губернії навчаються 13500 дітей. Враховуючи, що діти шкільного віку складають 1/8 частину населення, В.М.Спаський дійшов висновку, що 173500 дітей шкільного віку не одержують ніякої освіти. Ще сумніше він характеризує склад викладачів у школах та становище самих шкіл: “Между учителями весьма немногие подготовлены к своим занятиям и нередко сами едва грамотны... Что касается материального состояния школ Харьковской губернии, то оно крайне плачевно. Помещение школ почти везде тесное – две или одна комнаты на 40 и 50 детей, а в некоторых местах и совсем нет помещения для школы, которая находится при волостном правлении” [20].

Беручи до уваги подібну ситуацію, члени загального зібрання доручили правлінню ознайомитися зі станом шкіл м. Харкова та виробити пропозиції щодо поліпшення освіти населення. З цією метою, а також з метою ознайомлення з новими ідеями у галузі народної освіти в 1870 р. з ініціативи товариства грамотності було скликано педагогічний з’їзд вчителів народних шкіл Харківського повіту. З’їзд мав дуже велике значення. Саме він призвів до переконання, що для успішного розвитку освіти необхідно поліпшити матеріальний стан учнів народних шкіл.

Практичне втілення ідей у галузі освіти дало позитивні наслідки. Вже в перший рік своєї діяльності на околиці

м. Харкова – Москалівці – товариство грамотності відкрило свою першу щоденну школу [24]. Хлопці та дівчата навчалися в ній за трирічним курсом. Крім обов'язкових предметів (Закону Божого, російської та церковно-слов'янської мов, арифметики, письма, відомостей з географії та історії), в ній викладались і необов'язкові: співи, малювання. У школі не застосовувалися ніякі покарання.

При Москалівській школі товариства грамотності 4 грудня 1876 р. міністром народної освіти графом Дмитром Толстим була заснована стипендія імені колишнього голови Ізюмського окружного суду А.І.Малиновського [22]. Стипендію щорічно одержував один з найбідніших та найбільш здібних учнів школи.

Успіх у відкритті першої школи став для товариства грамотності стимулом у його подальшій роботі. Так, у грудні 1872 р. члени товариства відкрили другу щоденну змішану школу для бідних дітей-євреїв [23].

Таким чином, перші кроки товариства грамотності у галузі народної освіти дали високі результати, які виражалися не лише у збільшенні кількості грамотного населення, а й у збільшенні кількості тих, хто бажав навчитися грамоті. Так, у Москалівській школі в 1873–1874 рр. навчались 80 учнів [24], у російсько-єврейській – 60 [25], у 1877–1878 рр. – 83 [26] та 119 [27] відповідно.

Щорічна плата за навчання у школах товариства грамотності коливалась у межах 5 рублів, що було цілком припустимою сумою для більшості учнів. Незаможні верстви населення отримували освіту безкоштовно.

За час свого існування Харківське товариство грамотності відкрило 17 шкіл. З них: 7 щоденних, 6 жіночих та 5 чоловічих недільних. За звітами товариства з 1872 по 1919 рр. курс навчання у п'яти щоденних школах закінчили близько 3,5 тис. учнів.

Досвід перших шкільних закладів став своєрідним поштовхом до зародження нових ідей, більш прогресивних та сміливих.

З метою зближення вчительського персоналу для спільної розробки питань навчально-виховного характеру з 1897 р. товариство почало організовувати педагогічні зібрання, на які запрошувалися попечителі шкіл та їх педагогічний персонал [28]. Вчителі готували реферати з найбільш цікавих педагогічних тем. Обговорювали щорічні звіти шкіл (із зауваженнями, зробленими ревізійною комісією, правлінням та загальними зібраннями товариства). З часом розробка різних педагогічних питань вимагала створення більш стійкої організації. Так, у березні 1900 р. з'явився довідково-педагогічний комітет товариства грамотності [29]. Він сприяв об'єднанню та розширенню діяльності різних комітетів, що існували не лише в губернських містах, а й у багатьох повітах. Довідково-педагогічний комітет став центром збору та обробки відомостей про діяльність освітніх товариств Харківського учбового округу. Він багато зробив для складання підручників, навчальних посібників, планів зразкових шкільних будинків тощо.

Потреба населення у знаннях, пошук відповідей на різні питання викликали до життя народні бібліотеки, перші з яких товариство грамотності відкрило в Липцях та Мерефі в 1871 р. [30]. Незважаючи на порівняно невеликий книжковий склад бібліотек, у перші роки свого існування вони діяли досить успішно. У звіті за 1871 р. читаємо: "По отзывам заведующих библиотеками видно, что крестьяне с охотой и особенной любовью читают книги духовного содержания, легкие повести и рассказы, книги по русской истории и географии (в особенности путешествия); крестьяне, приучившие себя к чтению такого рода книг, с охотою переходят затем к чтению книг более трудного содержания, например, по мироведению (Зобов, Рего, Горбунов и др.)" [31].

Крім звичайних бібліотек товариство грамотності протягом 1891–1904 рр. відкрило у Харкові 5 бібліотек-читалень, співробітники яких уважно слідкували за життям інших однорідних закладів, ділилися своїми власними спостереженнями та знаннями у галузі бібліотечної справи. Читальні брали участь у багатьох виставках, експонуючи фотографії, каталоги, діаграми та зразки книг. Щорічно влаштовували розваги для своїх передплатників, чим робили вагомий внесок у здійснення основної мети товариства – розповсюдження грамотності серед населення.

Великою популярністю користувались у мешканців губернії народні читання. Вони проходили всюди: на околицях міста, в казармах для солдат, у в'язницях. Теми народних читань мали або релігійно-моральний характер, або влаштовувалися з приводу різних літературних ювілеїв.

Про інтерес до народних читань свідчать дані: у 1904 р. в усіх 34 повітових аудиторіях було проведено 589 читань, на яких були присутні 131 812 слухачів [32].

При досить значній кількості форм діяльності товариства відчувалася потреба у закладі, куди б у вільний від праці час могли прийти всі бажаючі, щоб поділитися думками про культуру, мистецтво, познайомитися з цікавими людьми. Так виникла ідея відкриття у Харкові народного будинку [33], де були і безкоштовна бібліотека-читальня, курси крою та шиття, і чайна. При Народному будинку функціонували російський та український самодіяльні театри, хор робітників та їх дітей, духовий оркестр паровозобудівників. Читалися науково-популярні лекції, проводилися літературно-музичні вечори.

Що стосується позашкільної освіти, то, крім перелічених вище форм діяльності, Харківське товариство грамотності організувало літні колонії для оздоровлення учнів нижчих навчальних закладів. За 21 рік у літніх колоніях Харківського товариства побувало майже 2 тис. дітей [34].

На особливу увагу заслуговує видавнича діяльність товариства. Тільки за 10 років свого існування видавничий комітет, головою якого протягом 14 років був Д.І.Багалій, надрукував більш ніж 1 млн корисних книжок для народу, зумів знайти для них ринок та випустив зі свого складу понад 800 тис. брошур [35].

Книжки видавничого комітету розходилися по всій Росії, не виключаючи Сибіру та Далекого Сходу. Саме завдяки широкій видавничій справі діяльність Харківського товариства грамотності розповсюджувалася далеко за межі губернії та охоплювала всю Європейську Росію.

Товариство грамотності з гідністю виконало свій обов'язок: завдяки його діяльності тисячі неграмотних отримали освіту. Якщо в 1866 р. на 60798 чоловік населення Харкова припадало лише 22156 грамотних, що складало 36% [36], то у квітні 1921 р. на 550000 мешканців міста припадало вже 50% малограмотних, 45% добре грамотних і лише 5% неграмотних [37].

Таким чином, прихід країни в другій половині XIX століття до нових економічних відносин став своєрідним поштовхом до перегляду системи народної освіти та викликав необхідність у своєчасних заходах щодо її поліпшення. Завдяки рішучим та сміливим ідеям кращих представників Харківщини, їх плідній та самовідданій праці вже в кінці XIX, на початку XX ст. Харків був визнаний культурним та просвітнім центром України, а за діяльність Харківського товариства грамотності передова інтелігенція Росії назвала слобожанське місто "південно-російськими Афінами".

Література

1. Турченко Я.И. Николай Николаевич Бекетов. – М.: Изд-во АН СССР, 1954. – С.23.

2. Рибалка І.К. Історія України: Підруч. для студ. іст. фак. вузів. – 2-е вид. переробл. і доп. – К., 1991. – С.324.

3. Дорошенко Д. Нарис історії України: В 2 т. – К., 1992. – Т. 2. – С.297.

4. Барабой А.З. Харьковско-Киевское революционное тайное общество (1856–1860) // Ист. зап. – 1955. – Т. 52. – С.235.

5. Рубакин Н. Воскресные школы // Энциклопедический словарь Ф.А.Брокгауза и И.А.Эфрона. – 1892. – Т. 7. – С.255–256.

6. Развитие украинской культуры во II пол. XIX века // История УССР: В 2 т. – К., 1969. – Т. 1, гл. 11. – С.508.

7. Таубин Р.А. Я.Н.Бекман и Харьковско-Киевское тайное общество // Революционная ситуация в России в 1859–1861 гг. – М., 1963. – С.414.

8. Мазуркевич О.Р. Харківська жіноча недільна школа // УРЕ. – 2-е вид. – 1985. – Т. 12. – С.96.

9. Мухін М.І. Педагогічні погляди і освітня діяльність Х.Д.Алчевської. – К., 1979. – С.85.

10. Вахтеров В.П. Внешкольное образование народа. – М., 1896. – С.161.

11. ДАХО, ф. 266, оп. 1, спр. 577, арк. 1–2.

12. Пятидесятилетие педагогической деятельности Х.Д.Алчевской // Вестн. Харьк. ист.-филол. о-ва. – 1912. – Вып. 2. – С.69.

13. Багалей Д.И., Миллер Д.П. История города Харькова за 250 лет его существования: В 2 т. Т. 2. – Х., 1912. – С.745.

14. ДАХО, ф. 3, оп. 206, спр. 59, арк. 1–1 зв.

15. Там само, арк. 5.

16. Там само, ф. 200, оп. 1, спр. 260, арк. 18 зв.

17. Там само, ф. 3, оп. 235, спр. 11, арк. 1.

18. Там само, арк. 14.

19. Дидрихсон А.А. Исторический обзор деятельности Харьковского общества распространения в народе грамотности (1869–1909). – М., 1911. – С.41.

20. Там само. – С.16–17.

21. ДАХО, ф. 200, оп. 1, спр. 161–А, арк. 161 зв.

22. Там само, спр. 35, арк. 1.

23. Там само, спр. 12, арк. 21–21 зв.

24. Там само, спр. 20, арк. 14 зв.

25. Там само, спр. 12, арк. 16.

26. Там само, спр. 44, арк. 18.

27. Там само, арк. 99.

28. Там само, спр. 193, арк. 30 зв.

29. Отчет о деятельности Харьковского общества распространения в народе грамотности за 1898 год. – Х., 1899. – С.XIX.

30. Отчет о деятельности ... за 1894 год. – Х., 1895. – С.33.

31. Дидрихсон А. Исторический обзор деятельности Харьковского общества распространения в народе грамотности (1869–1909). – М., 1911. – С. 112.

32. Народные чтения в Харьковской губернии // Харьк. губерн. ведомости. – 1906. – 19 сент.

33. Данилевский В.Я. Народный дом и его общественно-воспитательное значение // Отчет о деятельности Харьковского общества распространения в народе грамотности за 1898 год. – Х., 1899. – С.1–37.

34. ДАХО, ф. 20, оп. 1, спр. 205, арк. 25.

35. Отчет о деятельности ... за 1901 год: В 2 ч. Ч. 2. – Х., – 1903. – С.200.

36. Багалей Д.И., Миллер Д.П. История города Харькова за 250 лет его существования (С 1655 по 1905 гг.): В 2 т. Т. 2. – Х., 1912. – С.777–778.

37. ДАХО, ф. р–92, оп. 1, спр. 387, арк. 5 зв.

О.О.Голод

З ІСТОРІЇ РОЗВИТКУ ЖІНОЧОЇ ОСВІТИ НА ХАРКІВЩИНІ У ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ XIX ст.

У XVIII ст. Харків не відрізнявся від інших провінційних міст Росії й України. Але відкриття в 1805 році університету як вищого навчального закладу і адміністративного центру навчальної округи надавало Харкову привілейованого становища у порівнянні з іншими містами. Харків стає одним з кращих губернських міст Російської імперії, його навіть порівнювали з Берліном і вказували, що там менше студентів ніж у Харкові [1].

Слід зазначити, що на той час освіта в Україні мала багато складних фінансових, кадрових та інших проблем. Та під впливом потреб соціально-економічного розвитку уряд Російської імперії провів досить значну реформу системи освіти. Однак урядова політика у сфері освіти залишалася антинародною і мала на меті зробити навчання знаряддям для зміцнення кріпосницьких основ суспільно-політичного життя. Особливо наполегливо впроваджувався в систему освіти принцип станової – кожний тип школи був замкненим, відокремленим. Кращі навчальні заклади призначалися для дворянських дітей. Така політика якнайбільше стосувалася жіночої освіти, котра включала інститути шляхетних дівчат, приватні пансіони і домашню освіту.

Система навчальних закладів, починаючи з середньої ланки, не допускала дівчат до навчання у державних учбових закладах. Вони могли вчитися у перших класах повітових училищ, де отримували елементарні знання. Пізніше у шкільному статуті 1828 року навіть офіційно вказувалося, що дівчата не старші 11 років можуть навчатися разом з хлопцями лише у приходських школах [2]. В цілому слід відзначити, що

дівчат у цих школах було досить мало. Так, наприкінці першого десятиріччя XIX ст. із загальної кількості учнів парафіяльних шкіл України дівчата складали 8%, у повітових школах – 2%, а наприкінці першої чверті XIX ст. у Харківській губернії серед учнів парафіяльних шкіл дівчат не було зовсім [3].

Статутами 1804 і 1828 років передбачалося у парафіяльних школах навчати дітей читати, писати, елементарній арифметиці, а також основам православної віри. У сільських парафіяльних школах, де основний контингент становили діти селян, навчання тривало від 4 до 6 місяців, в міських – до одного року. У повітових школах, що були другим ступенем у системі початкової освіти, вивчали російську мову, географію, історію, арифметику, геометрію, фізику, природознавство, малювання. Спочатку ці школи були двокласними, а після введення статуту 1828 року – трикласними [4]. Дівчата, як зазначалося вище, мали можливість навчатися лише у перших класах цих шкіл. То були переважно дочки поміщиків і чиновників.

Функціонували і приходські училища крім Міністерства народної освіти їх відкривали й інші відомства. Наприклад, Удільне відомство і Міністерство державного майна також створювали школи для селян, які дозволялося відвідувати і дівчатам. В них навчали читанню "по духовним книгам с пояснением молитв и церковной службы" [5], а також письму, рахуванню і рукоділлю. Селянські дівчата під впливом передової педагогічної громадськості та вимог селян стали зараховуватися в училища для хлопчиків, де створювалися для них окремі класи. Згодом стали відкриватися такі навчальні заклади і тільки для дівчат. Дочки кріпосних селян, як правило, залишалися неграмотними. Лише окремі поміщики відкривали в своїх маєтках школи, але вони, на жаль, швидко припиняли діяльність. Винятком була перша в Росії школа для навчання дочок кріпаків, яку заснував у 1823 році поміщик Н.С.Стре-

моухов у Лебединському повіті Харківської губернії. Вона проіснувала більше 20 років. Н.С.Стремоухов вважав, що через освічених матерів „легко и быстро распространяется образование", акцентував увагу на релігійно-моральному вихованні селянських дітей [6]. У цій школі вивчали такі предмети: Закон Божий, початкові правила арифметики, церковні нотні співи і жіноче рукоділля, зокрема плетіння солом'яних капелюхів та інших виробів. Заняття проводилися взимку і влітку по дві–три години. В інший час, зокрема влітку учениці працювали на городі, у садку, в полі, взимку займалися рукоділлям. На посадах вчителів у названій школі працювали семінаристи або старші учениці школи [7]. Спочатку ця школа була створена спеціально для дівчат, а через 10 років у ній навчалися і хлопці. Існування такої школи було позитивним прикладом не тільки для інших губерній України, а й для всієї Росії.

Перехідною ланкою між початковими і середніми навчальними закладами можна вважати училища для бідних дівчат. Таке училище було відкрите в Харкові у листопаді 1820 року для дочок незаможних військових і громадських чиновників, а також дівчат для духовного та купецького звання, і для сиріт. В цьому училищі дівчата мали можливість отримати необхідні знання, які б відповідали їх стану і званню, за досить помірну плату, а зовсім бідні або сироти навіть безкоштовно [8]. Тут викладалися: Закон Божий, російська граматика, арифметика, французька мова, історія, географія, рукоділля, малювання, танці. Термін навчання п'ять-шість років, в залежності від рівня підготовки учениці. Плата за навчання – від 100 до 200 карбованців, сироти без опікунів навчалися безкоштовно [9]. Подібні училища відкривалися і в інших містах України.

Важливу роль в історії жіночої освіти відіграли приватні пансіони. До появи інститутів шляхетних дівчат вони були єдиними освітніми жіночими закладами. Здебільшого пансіони відкривались іноземцями, переважно французами та німцями,

які утримували їх на свій власний розсуд. Після прийняття статуту 1828 року їх діяльність стає підконтрольною.

Першими приватними навчальними закладами для дівчат у Харкові були пансіони Нагель і Делавінь. У подальшому за їх зразком створювалися й інші пансіони. Протягом першої половини XIX ст. було відкрито приблизно 30 приватних пансіонів і шкіл для дівчат [10]. Переважну більшість з них було відкрито у 30-х роках XIX ст., і саме у Харкові. Це пансіони Депнер, Мартеллі, Пірір, у Харківській губернії – пансіони Вігнер, Левандовської, Богданової та інших [11].

Програми жіночих пансіонів були майже однакові й наближалися до програм інститутів шляхетних дівчат. Вивчалися такі предмети : Закон Божий, російська, французька, німецька, в деяких польська мови, арифметика, історія, географія і „приємні мистецтва” (музика, танці, малювання, рукоділля) [12]. Рівень викладання не був високим. На першому місці стояло вивчення французької мови і світських манер. Курс розрахований на чотири–шість років. Плата за навчання була досить високою і доступною лише для багатих. Вона складала від 250 до 800 карбованців на рік для пансіонерок і від 60 до 300 для напівпансіонерок. Прихильно ставлячись до всього іноземного, місцеві дворяни повністю довіряли іноземцям (навіть невігласам) виховання своїх дочок. Міністерські ревізії цих закладів постійно виявляли велику кількість порушень. Це призвело до обмеження діяльності жіночих пансіонів з боку уряду. Пізніше були призначені інспектори для контролю і нагляду за ними.

Вищим ступенем розвитку жіночої освіти в українських землях, підвладних Російській імперії, були інститути шляхетних дівчат. Вони виникали, головним чином, завдяки ініціативі громадськості. Участь уряду в цій справі спочатку обмежувалася наданням дозволу на відкриття закладу та вимогою керуватися під час їх організації статутом Виховного товариства

шляхетних дівчат у Петербурзі. Лише згодом держава почала надавати їм фінансову допомогу, усвідомивши важливу роль цих закладів як засобу русифікації українського населення [14].

Перший такий інститут в Україні був відкритий у Харкові в 1812 році за ініціативою дворянського Товариства благодійності [15]. Одним з його найбільш активних діячів, був український письменник Г.Ф.Квітка-Основ'яненко. Він особисто підбирав викладачів, купував одяг для вихованок, вирішував багато організаційних питань. Історія цього закладу також міцно пов'язана з діяльністю відомого українського письменника, професора, згодом ректора Харківського університету П.П.Гулака-Артемовського. Він викладав в інституті шляхетних дівчат французьку мову, а в 1827 р. обійняв посаду інспектора класів. З 1831 р. був членом його ради з навчальних питань. Вперше запропонував вести викладання всіх предметів російською мовою замість французької та німецької [16].

Курс навчання в інституті складав шість років, по два в кожному з трьох класів. Вивчали Закон Божий, російську, французьку і німецьку словесність, риторику, математику, географію, історію, малювання, музику, танці і рукоділля. Вік вихованок становив від 8 до 14 років, плата за навчання – 800–850 рублів на рік. За деякі додаткові предмети доплачували окремо [17].

Основною метою цього навчального закладу було надання вихованкам такої освіти, яка б у майбутньому стала їм у нагоді для вчителювання в сім'ях поміщиків і дала змогу заробляти собі на прожиток.

Згодом Харківський інститут шляхетних дівчат був прийнятий під заступництво імператриці Марії Федорівни, тобто з громадського закладу він перетворився на державний.

Інститути шляхетних дівчат давали кращу освіту, ніж приватні пансіони, тому що викладали в них кращі педагоги, здебільшого викладачі, Харківського університету, місцевих гімназій та інших навчальних закладів [18]. В інститутах у

великому обсязі вивчалися російська мова і словесність. Вважалося, що головною метою освіти жінок було набуття знань не стільки наукових, скільки загальних і енциклопедичних.

Таким чином, інститути шляхетних дівчат і приватні пансіони складали мережу середніх жіночих закладів, які мали характер станових установ, і призначалися для навчання і виховання дітей вищих станів населення.

Література

1. Харьковские записки // Укр.вестн. – 1819. – Ч. 14. – С. 367.

2. Удод О.П. Початкова освіта на Україні наприкінці XVIII – I пол. XIX ст. // Укр іст. журн. – 1969. – № 9. – С. 85.

3. Там же. – С. 87.

4. Прокопенко И.Ф., Кочат Д.А. История становления и развития народного образования на территории Харьковщины в дооктябрьский период (XIX – нач. XX в.). – Х., 1990. – С. 16–17.

5. Очерки истории школы и педагогической мысли народов СРСР. XVIII – I пол. XIX в. – М., 1973. – С. 255.

6. Маслов С.О. О всенародном распространении грамотности в России на крестьянски-нравственном основании. – М., 1859. – С. 57.

7. Очерки истории школы и педагогической мысли народов СРСР. XVIII – I пол. XIX в. – М., 1973. – С. 260.

8. ДАХО, ф. 3, оп. 55, спр. 22, арк. 3.

9. Те саме, арк. 4.

10. РДІА, ф. 733, оп. 8, спр. 200, арк. 2.

11. Те саме, арк. 3.

12. Лихачева Е.О. Материалы для истории женского образования в России. Ч. II. – СПб., 1899. – С. 206.

13. Сухенко Т.В. Жіноча середня освіта в Україні (XIX – поч. XX ст.) // Укр іст. журн. – 1998. – № 5. – С. 66.

14. Там само. – С. 70.

15. Жебылев Н. Исторический очерк деятельности Харьковского института благородных девиц за 100 лет его существования. – Х., 1912. – С. 8.

16. Там само. – С. 12.

17. Лихачева Е.О. Материалы для истории женского образования в России. – СПб., 1899 – С. 230.

18. Лазаревич И.П. Женское образование в Харькове // Деятельность женщин. – Х., 1883. – С. 59.

А.И.Ёлкин, Г.В. Штан

НАУЧНАЯ И ПЕДАГОГИЧЕСКАЯ ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ ПОЛЬСКИХ ПРОФЕССОРОВ И ПРЕПОДАВАТЕЛЕЙ В ХАРЬКОВСКОМ УНИВЕРСИТЕТЕ (XIX – НАЧАЛО XX вв.)

Харьковский университет сыграл важную роль в распространении образования не только на Харьковщине, но и далеко за ее пределами. Существенную роль в его становлении сыграли польские профессора и преподаватели, а также попечитель Харьковского учебного округа С.О.Потоцкий.

Первая работа, в которой предпринята попытка показать вклад поляков в становление университета, была издана еще в начале XX века [13].

В 90-е годы нашего столетия усилиями историков России и Польши проводится специальная конференция «Польские профессора и студенты в университетах России (XIX – нач. XX вв.)». В польской печати появляются статьи, освещающие учебную и научную работу поляков в Харьковском университете в

конце XIX – нач. XX вв. [14]. В то же время роль поляков-преподавателей в развитии науки, учебного процесса, участие их в общественной и культурной жизни университета и города требует более детального исследования.

Организаторам нового учебного заведения, призванного стать не только научным, но также просветительным и культурным центром края пришлось столкнуться с многочисленными трудностями и решать разнообразные задачи.

В начале XIX в. (1802 г.) в Харькове проживало около 10 тыс. человек и насчитывалось около десятка каменных зданий. Поэтому попечителю Харьковского учебного округа поляку С.О.Потоцкому, занимавшему этот пост с 1803 по 1817 год, пришлось одновременно решать несколько проблем [15]. В первую очередь это касалось здания, где разместился бы университет и помещения для учебных кабинетов. С этой целью С.О.Потоцкий организовал сбор денег среди дворян. Он проявляет заботу о создании учебных кабинетов, курирует ботанический сад, для которого по его инициативе приобретают редкие саженцы. В 1805–1807 гг. попечитель купил в Петербурге для университетской библиотеки 1695 книг. Не обошел он вниманием и типографию, для которой приобрел шрифт и бумагу для печатания нот [3].

Большую остроту для университета имел кадровый вопрос. Поскольку в Российской империи только начал осуществляться процесс становления университетского образования, то естественно, что педагогические и научные кадры находились преимущественно в Москве. Поэтому реально решить проблему можно было только поехав в Европу и попытавшись найти там квалифицированные кадры.

С.О.Потоцкий побывал в Кракове, где вел переговоры с профессорами Ягеллонского университета Ю.Чехом и Ф. Шейдтом. После долгих колебаний они согласились отправиться в Харьков, но после отказались от этой поездки. Более резуль-

тативной оказалась миссия С.О.Потоцкого во Львове, где нашлись желающие поехать на Слобожанщину. Таким образом, появление поляков в начале XIX в. в Харькове в значительной степени было связано с основанием университета. Всего в 1805 –1808 гг. из 35 преподавателей университета 20 были иностранцами.

Несомненно, заслуживает внимания вклад поляков в становление музыкального образования в университете. В 1804 г. по приглашению попечителя учебного округа в Харьков прибыл 27-летний И.М.Витковский. Он – поляк по происхождению – преподавал в музыкальных классах игру на фортепиано и скрипке. По его инициативе проводились симфонические концерты, а зимой он гастролировал с сольными выступлениями по губернии. В 1812 г. Витковский открыл специальный магазин, где продавались музыкальные инструменты. Отмечая несомненный вклад Витковского в организацию музыкального образования в университете, распространение музыкальной культуры на Слобожанщине, вряд ли стоит преувеличивать его заслуги, как это делают некоторые исследователи [5]. Чиновник из Петербурга Цебриков, в частности, рисует его как очень прагматичного человека, заинтересованного гораздо больше торговлей в своем магазине, чем преподаванием музыки. «На следующий день, – рассказывает он, – по усиленной и неотступной просьбе обедал я с братом у капельмейстера университетского Витковского. Он имел у себя в доме большую лавку для продажи разных товаров, выписываемых им из Петербурга, Москвы, Вены: торгует дорогими напитками, музыкальными инструментами, для изготовления фортепьян из Москвы выписал немца-мастера. Витковский – хитрый-поляк и меня убедил сделать ему честь отобедать, для того, чтобы другие в том городе ведали, что он и в столице имеет знакомых сколько-нибудь значительных. Витковский сказал, что теперь он от

торговли несравненно больше имеет прибыли, нежели прежде от преподавания уроков музыки» [1].

Е.Д.Редин считает, что увлечение Витковского коммерческой деятельностью к 1815 г. достигло своего апогея: уроками он не занимался почти в течение целого года и ушел из университета. Однако в 1821 г. он вновь просит назначить его преподавателем и занимает эту должность до 1830 года.

После ухода Витковского из университета в 1815 г. его место занял поляк И.Лозинский. Он играл на флейте, кларнете, скрипке, фаготе, занимался теорией музыки. В 1825 г. у Лозинского обучались игре на скрипке 15 студентов, альтах – 3, виолончели – 2, контрабасе – 1, кларнете – 5, на флейте – 5. Всего 31 человек. В своеобразном соревновании Витковский ему проигрывал, ибо у него в это время было только 23 ученика. Лозинский уходит с должности преподавателя по собственному желанию в 1837 году. При этом он подарил университету музыкальные произведения собственного сочинения.

В этот период в Харьковском университете имелось четыре факультета: физико-математический, медицинский, историко-филологический и юридический, где в разные годы трудились поляки – профессора и доценты. Они внесли существенный вклад в организацию учебного процесса и научную работу конкретных кафедр.

Физико-математический факультет обеспечивал подготовку специалистов по естественным дисциплинам. На кафедре чистой математики трудился приват-доцент М.Ф.Ковалевский. Его дед принадлежал к мелкопоместной польской шляхте. Кроме службы в университете Ковалевский заведовал педагогической частью женского пансиона, а в последствии гимназией, поэтому его интересовали вопросы эмансипации женщин. Он, в частности, переписывался с графиней С.Толстой о перспективах высшего женского образования в России. Подарил университетской библиотеке свои книги [10]. В 1834 г. на кафедре

астрономии трудился поляк А.Ф.Шагин. С его именем связана попытка создать обсерваторию [10]. Особо следует отметить деятельность на кафедре технологии и технической химии И.К.Коссова, выходца из польской шляхты. Образование он получил в Московском университете, где остался работать после его окончания. В феврале 1854 г. был избран профессором Харьковского университета. Не ограничиваясь преподаванием химии и заведованием химической лабораторией, он часто посещал фабрики западного региона и выставки. В 1856 г. Коссов ездил в Бахмутский уезд, где исследовал месторождения соли, каменного угля, железной руды и медного колчедана. В конфликтных ситуациях, возникавших между администрацией и студентами, он поддерживал последних. Когда университетские власти решили в 1858 году исключить за участие в беспорядках несколько студентов, Коссов выступил в их защиту [10].

Появление иностранцев в университете обычно было связано с возможностью получения профессорских званий и привилегий, которые им были недоступны у себя в стране. Полякова же часто высылали во внутренние губернии России за участие в политической деятельности на их Родине. Так, на кафедре минералогии и геологии работал И.А.Криницкий. В 1819 г. он начал учебу в Виленском университете. За участие в обществе филаретов был арестован, и в августе 1824 г. выслан в Россию. Благодаря стараниям ректора Харьковского университета А.Дубровича в 1826 г. стал адъюнкт-профессором университета. Его заслугой является то, что он привел в порядок минералогическую коллекцию вуза. Составил опись 7000 штуфов, читал лекции по зоологии для студентов и одновременно состоял директором зоологического музея. В сферу его научных интересов входило изучение Кавказа, Каспийского и Черного морей.

Свидетельством признания научных достижений Криницкого было то, что он стал действительным членом Московского

общества испытателей природы, Иенского минералогического общества, членом-корреспондентом Гейдельбергского общества испытателей природы [10].

Весомый вклад в подготовку медицинских кадров, изучение причин заболеваний, а также их лечение, внесли поляки, работавшие на медицинском факультете университета. С 1879 по 1895 г. на кафедре патологии преподавал и занимался исследовательской деятельностью В.К.Высокович. Он родился в 1854 г. в семье польской шляхты в Подольской губернии. После окончания Харьковской гимназии обучался на медицинском факультете университета, а в 1882 г. защитил докторскую диссертацию [6].

В развитии медицинской науки особо следует отметить заслуги Н.П.Галицкого. Он родился в 1818 г. в г. Вилейка Виленской губернии. После окончания Виленской медико-хирургической академии его назначили прозектором зоологии в Харьковском университете. В 1848 г. он принимал участие в лечении больных холерой в Ставропольском крае, за что получил благодарность. Среди студенческой молодежи пользовался популярностью. Работая на кафедре ветеринарных наук, одновременно руководил ветеринарным училищем и преподавал там. Стал одним из основателей Харьковского ветеринарного института. О признании его научных заслуг свидетельствует тот факт, что Галицкий был членом многих научных обществ в Европе и участником 1 и 2 международных ветеринарных конгрессов [6].

Поляки, трудившиеся на медицинском факультете, принимали активное участие в популяризации научных знаний и общественной деятельности. Ю.Пеский, профессор кафедры хирургии, был редактором сборника „Труды медицинской секции общества опытных наук” и сотрудником „Медицинского вестника”. С 1899 г. являлся почетным членом польского благотворительного общества, а также был одним из самых

активных членов польского землячества в Харькове, куратором польских школ и больниц в городе, членом Польского дома (1906 г.) [15].

Важную роль в подготовке правоведов в университете играл юридический факультет. На его кафедрах в разное время работали несколько поляков. На кафедре римского права преподавал и занимался научной деятельностью А.Н.Мицкевич, родной брат знаменитого польского поэта А.Мицкевича. Однако в течение 20 лет работы в университете он не поддерживал никаких контактов со своим знаменитым братом. Юридическое образование А.Н.Мицкевич получил в Виленском университете. С 1835 г. был профессором римского права в Киевском университете, а после его закрытия в январе 1838 г. переведен ординарным профессором в Харьковский университет. Работая на кафедре римского права, начал читать лекции на латинском языке, но под давлением администрации перешел на русский, который плохо знал [15]. Если говорить о научных интересах А.Н.Мицкевича, то они касались, главным образом, истории римского и польско-литовского права. Около 20 его сочинений остались неопубликованными. Среди напечатанных следует отметить „Обозрение системы философии образования во Франции" и перевод на польский язык лекций профессора Максимовича „О значении словесности". Уволен был со службы в августе 1858 г. [12].

Зачастую польские изгнанники, вынужденные по политическим причинам покидать родину, находили себе пристанище в Харькове. К ним относился И.Н.Данилович. Он родился в Бельском повяте Подляшского воеводства. Юридическое образование получил в Виленском университете, где потом работал на кафедре уголовного права. Здесь дружил с идеологом и вождем польского освободительного движения Лелевелем. Обвиненный в симпатиях к патриотически настроенной молодежи на судебном процессе по делу филоматов, был приговорен

к поселению во внутренних губерниях России. В январе 1825 г. возглавил кафедру истории русского права Харьковского университета. Во время пребывания в Харькове издал Судебник Казимира 1468 г. и летопись Литвы и Руси. Его лекции пользовались большой известностью, ибо он являлся выдающимся лектором. Работая в университете, И.Н.Данилович увлекся нумизматикой и составил опись нумизматического кабинета, вывезенного в 1812 г. из Несвиежа генералом П.Чичигиным. После четырехлетнего пребывания в Харькове, он переехал в Киев, где занимался законодательной деятельностью и работал в местном университете [12].

Выбор поляками Харькова как места трудоустройства зачастую определялся причинами личного характера. В 1851 г. в университете появился доктор права А.Г.Станиславский, родившийся в дворянской семье юго-западного края. Высшее образование он получил на юридическом факультете Казанского университета, где и трудился после его окончания. Перевод в Харьков А.Г.Станиславского был вызван двумя причинами: состоянием здоровья и желанием стать опорой матери-вдовы, проживавшей в Киевской губернии [12]. В Харьковском университете он показал себя зрелым ученым, известным в юридическом мире. Впервые А.Г.Станиславский ввел на юридическом факультете практические занятия и составил подробную программу по истории римского права. Среди филологов он пользовался известностью как знаток и переводчик Данте [12].

Вклад в становление и развитие историко-филологического факультета Харьковского университета внесли трудившиеся в разные годы поляки филологи: Е.Езовский, В.Муршевич, Ю.Пеховский, историк Э.Литовский [15]. Однако имели место случаи, когда известные в будущем польские ученые не смогли найти себе место для работы в Харьковском университете. Так, в 1871 г. приват-доцент Санкт-Петербургского университета Будуэн-де-Куртене направил в Харьковский университет два

письма с предложением взять его на должность доцента по сравнительному языкознанию и славянским наречиям. Его магистерская диссертация называлась «О древнепольском языке до XIV столетия». Однако на заседании учёного совета историко-филологического факультета в сентябре 1871 г., выступавшие обратили внимание на то, что его магистерская диссертация, а также другие научные труды касаются только польского языка и не представляют достаточных доказательств о надлежащей полноте его научных и практических знаний славянских наречий, а также литературы и истории славянских народов. Несмотря на поддержку его кандидатуры профессором Шерцлем и советом факультета, совет университета не избрал его на должность приват-доцента университета [8].

Особенно следует отметить заслуги в изучении и преподавании греческой и римской словесности А.О.Валицкого. Он родился в Завилейском уезде Виленской губернии. Окончил Виленский учительский институт, где изучал греческую и римскую словесность. За участие в политической деятельности был выслан в Петербург. После двухлетнего пребывания за границей, в августе 1835 г. его назначили преподавателем греческой литературы и древностей Харьковского университета. В течение своей 25-летней деятельности Валицкий читал греческие древности, историю греческой литературы, латинскую словесность, энциклопедию филологии, метрику. Написал на польском языке курс энциклопедии филологии. Он переводил греческих авторов и Шекспира, обладал замечательным даром изложения, поэтому неудивительно, что некоторые из студентов заслушивались его объяснениями, совершенно отрывались от действительности и переносились по воле профессора в давно минувшие времена, где совершалось действие [7]. С 1836 по 1849 гг. заведовал университетским минц-кабинетом. Постоянно интересовался нумизматикой. При выдвижении его кандидатуры на должность

декана философского отделения вначале не был утверждён по политическим мотивам: его обвиняли в том, что он покровительствовал полякам – студентам, выходцам из западных областей. Валицкий принимал активное участие в решении городских дел: в 1841–1842 гг. правление университета избрало его депутатом от вуза в городскую думу, где он занимался оценкой построенных домов [4].

После подавления польского восстания 1830–1831 годов многие польские учебные заведения в стране были закрыты и польская молодежь для того, чтобы получить образование вынуждена была ехать в Россию, в том числе и в Харьков.

Несомненный интерес представляют также факты, свидетельствующие об отношении университетской общественности к польской политике царизма и событиям, происходившим в Польше. В связи с этим следует отметить, что профессорская коллегия университета стояла на охранительных позициях. Показателен в этом отношении всеподданнейший адрес, подписанный в 1863 г. советом университета (в том числе и поляком Палюмбецким от имени юридического факультета), государю императору по поводу польского восстания 1863 года следующего содержания: «...мы просим Вас, Государь, принять выражение наших всеподданнейших чувств любви и преданности ввиду возобновившихся посягательств на целостность и нераздельность всероссийского государства» [11].

Таким образом, поляки сыграли важную роль в становлении и развитии Харьковского университета. Первый попечитель Харьковского учебного округа С.О.Потоцкий не только курировал университет, но и беспокоился об укреплении его материальной базы (создание университетских кабинетов, посадка ботанического сада, приобретение книг для библиотеки, бумаги и шрифта для типографии). Пытаясь привлечь в университет квалифицированные научные кадры, он ездил в Европу в поисках последних. Становление либеральных

университетских порядков тоже связано с его именем. Многих иностранцев привлекала в университет перспектива получения высоких профессорских званий и привилегий, которых они часто не могли получить на родине. Появление же поляков в Харькове и университете зачастую было обусловлено политическими причинами: разгромом в 1822 г. Виленского университета и подавлением польского восстания 1830–1831 годов, когда многие польские учебные заведения были закрыты. В связи с этими событиями в Россию были высланы: А.О.Валицкий, И.Н.Данилович, Е.Езовский, И.А.Кривицкий. Свыше двух десятков поляков трудились в этот период на четырех факультетах университета и внесли весомый вклад в развитие конкретных научных исследований и совершенствование учебного процесса. Живя в Харькове, они принимали участие в общественной и культурной жизни города и Харьковской губернии.

Література

1. Багалий Д.И. Опыт истории Харьковского университета (1802–1815 гг.). Т. 1. – Х. 1893.

2. Багалий Д.И. Очерки Харьковского университета. Т. 2. Х., 1904.

3. Зайцев Б.П., Посохов С.И. Попечители Харьковского учебного округа. – Х., 2000.

4. Историко-филологический факультет Харьковского университета за первые 100 лет его существования (1805–1905 гг.). – Х., 1908.

5. Колоний Д.В. Роль Харьковского университета в развитии музыкального образования на Слобожанщине в первой половине XIX в. // Вісн. ХНУ. – 2002. – № 34. – С. 295–303.

6. Медицинский факультет Харьковского университета (1805–1905 гг.). – Х., 1905.

7. Отчет о состоянии и деятельности императорского Харьковского университета за 1858–1859 гг. – Х., 1859.

8. Протоколы заседаний Совета императорского Харьковского университета и приложения к ним. – Х., 1871.

9. Редин Е.К. Преподавание искусств в императорском Харьковском университете. Кн. 4. – Х., 1904. – С.6–115.

10. Физико-математический факультет Харьковского университета (1805–1905 гг.). – Х., 1906.

11. Южный край. –1913.

12. Юридический факультет Харьковского университета за первые 100 лет его существования (1805–1905 гг.). – Х., 1908.

13. Janowski L. Uniwersytet Charkojwski w poczatkach swego istnienia (1805–1820). – Krakow, 1911.

14. Kijas A. Polacy na Uniwersytecie Charkowskim na przelomie XIX I XX wieku. “Acta Polono-Rutenica” I. – Warszawa, 1996, C.383–391.

15. Kijas A. Polacy w Rosji od XVII wieku do 1917 roku. Slownik biograficzny. – Warszawa; Poznan, 2000.

О.В.Титар

РОЗВИТОК ЕСТЕТИЧНОЇ ОСВІТИ І КУЛЬТУРИ ВІЗУАЛЬНОГО СПРИЙНЯТТЯ У XIX – НА ПОЧАТКУ XX ст. НА СЛОБОЖАНЩИНІ

Дослідження проблеми формування естетичної, філософської та мистецтвознавчої освіти у Харкові XIX – на початку XX ст., впливу панівних естетичних і культурологічних концепцій слобідського класицизму і романтизму на культуру візуального сприйняття свідчать, що окреслювалися лише загальноісторичні аспекти чи творчість окремих постатей цього

періоду (І.Кронеберга, О.Потебні, М.Сумцова) [5]. Мало згаданими залишаються еволюція естетичного світогляду й окреслення пріоритетів візуального сприйняття у період XIX – на початку XX ст.

Думка про відкриття університету і в Слобідській Україні виникла ще в другій половині XVIII ст. Вона відображалася у творах та бесідах українського філософа Г.Сковороди. Було здійснено три невдалі спроби відкриття університету за ініціативою сумських дворян (1767), мешканців Катеринослава (1784) і Чернігова (1786). Відкриттю його саме у Харкові сприяла діяльність літературного гуртка і архітектора О.А.Паліцина, який жив у селі Попівка Сумського повіту (так звана "попівська академія"). До цього гуртка належав і Василь Назарович Каразін, поміщик села Кручик Слобідсько-української губернії, який потім став ініціатором відкриття університету в Харкові.

На початку XIX ст. В.Каразін служив у департаменті народної освіти в Росії. Використовуючи свою наближеність до Олександра I, він намагався отримати його дозвіл на відкриття університету в Харкові, що здійснилося пізніше. Державін свідчить: "Каразин имел доступ к Государю. Он показывал в Москве, к нему написанные такие приветливые или, лучше сказать, дружественные рескрипты, которые могли кого угодно принудить удивляться доверием к нему монарха " [7].

Коли у 1801 році уряд почав обговорювати питання про реорганізацію колегій у міністерстві, В.Каразін висунув кілька ідей стосовно створення Міністерства просвіти, яке і було організоване у вересні 1802 року.

Неофіційний комітет, що складався з друзів Олександра I, займався обговоренням проблем освіти в Росії. Один із проектів був запропонований В.Н.Каразіним, який вважав себе "винуватцем" створення «Министерства народного просвещения, которого нигде в Европе не существовало» (листи до М.П.Погодіна).

Сам В.Н.Каразін наводить такі докази на користь цього: «Официальным доказательством того, что я оказался первопричиной не только Харьковского университета, но и всего Департамента народного просвещения, может служить высочайший указ 8 сентября 1802 г., в котором я один (в лице руководителя дел комиссии по училищам) назван рядом с членами и министрами, назначенными в тот же день» (лист В.Н.Каразіна до О.О.Долгорукого).

Відкриття Харківського університету не було винятковим явищем у Російській імперії часів Олександра І. У 1803 році реорганізувалися і Віленський університет «Головна школа Великого князівства Литовського», і відкрився Дерптський (Тартуський) університет. Уряд Олександра І, розглядаючи в 1803 році питання про відкриття університетів, затвердив штатні кошториси одночасно для трьох університетів: Петербурзького, Казанського і Харківського.

На початку травня 1802 року у листі до одного зі своїх харківських друзів, священика Фотієва, В.Н.Каразін повідомляв, що отримав дозвіл царя на відкриття університету в Харкові і почав вже складати його план. У червні 1802 року він подав листа до харківського губернського предводителя дворянства, пропонуючи скликати зібрання дворян, яке б звернулося з проханням до уряду про відкриття університету в Харкові і розпочало б збір коштів з цією метою. Перед губернським зібранням дворянства 30 серпня 1802 р. В.Н.Каразін зачитує свої «Начерки про Харківський університет», де у подробицях описано структуру майбутнього закладу, джерела набору студентів, матеріальну базу освіти. На думку В.Н.Каразіна, «університет буде належати до числа вищих в імперії, що призначаються для підготовки юнацтва на суспільні і державні посади засобами пізнання».

Зібрання дворянства ухвалило запропоновані Каразіним пропозиції і дало згоду на збір пожертв для фундації

університету. Однак збір проходив повільно і затягнувся на декілька років.

В.Каразін піклувався також про влаштування університетської бібліотеки, ботанічного саду, листувався з багатьма вченими, які знаходилися у Петербурзі, Москві й за кордоном, запрошуючи їх до викладання у Харківському університеті.

Коли підготовчі роботи наближалися до кінця, В.Каразіна, який найбільше зробив для створення Харківського університету, до святкувань з приводу його відкриття не допускають. 18 червня 1804 року імператорським наказом В.Каразіна було несправедливо звинувачено у невідповідному застосуванні університетських коштів і позбавлено права займатися справами університету. Через півроку після усунення Каразіна налагоджена ним справа зусиллями професорів І.Тимківського, І.Ризького, Т.Осиповського була завершена. 17 січня 1805 року відбулося офіційне відкриття Харківського університету. Церемоніал відкриття включав загальне зібрання "призначених у студенти" і "найшляхетніших жителів Харкова і прибулих," особливо чиновників. Церемоніал зберіг багато рис церковного обряду і вшанування символів імператорської влади (грамоту і статут університету розташували перед портретом Його Імператорської Величності). Грамоту супроводжує професор, головуючий у Комітеті. Процесія переноситься із зали правління університету до соборної церкви і завершується літургією подяки). Порядок слідування процесії суворо визначений.

Другого дня церемонії буде створено ораторію і лише потім обиратимуться члени правління. [8].

За статутом 1804 року у складі Харківського університету було затверджено 4 відділення і 25 кафедр (відділення словесних наук, моральних, політичних, фізичних і математичних, лікарських і медичних). Університет перебував під керівництвом Міністерства народної просвіти і в безпосередній залежності від попечителя учбового округу. На чолі його стояв ректор

(перший ректор І.С.Ризький), при ньому рада і правління. На засіданні ради 30 серпня 1811 року В.Каразін був обраний почесним членом Харківського університету, рада належно визнала його просвітницькі заслуги і роль у відкритті закладу.

В.Н.Каразін бачив Харків і Харківський університет одним з центрів мистецтв і їх теоретичного вивчення. На його думку, одним із його відділень повинна стати академія мистецтв. Звертаючись до харківського дворянства, В.Каразін писав: "...я осмелюсь думать, что губерния наша назначена разлить вокруг себя чувства утонченности и просвещения. Она может быть для России тем же, что и древние Афины для Греции" [1]. Крім того, в університеті існували курси, наближені до естетики, історії і філософії культури. Й.Шад читав самостійно розроблені лекції з теорії естетики, А.Дегуров – курс історії людського розуму у мистецтвах і науках, Л.Умляумф – римські старожитності й естетику тощо. Професор університету Л.Якоб для гімназій написав «Начерки естетики», але більш досконалий підручник П.Білецького-Носенка не було видано. Підручники були написані під впливом класицизму і деяких ідей І.Канта.

Перший ректор університету І.Ризький вважається одним із засновників харківської філологічної й естетичної школи. Він займався питаннями поетики й естетики. На його думку, прекрасне володіє досконалістю. Досягти досконалості художник як творець може за допомогою смаку, тобто "способности ощущать быстро и правильно впечатления, которые проводятся в душу утонченным всякого рода" [6].

Першим професором філософії Харківського університету стає Й.Шад, котрий приїхав з Німеччини за рекомендацією Гете і Шіллера. Його філософське обдарування сформувалося на кафедрі філософії Ієнського університету. До приїзду в Харків він надрукував 5 значних праць. У Харківському університеті він стає деканом етико-філософського факультету. Не

погоджуючись з кантівською концепцією свободи, він звертається до філософії свободи Фіхте і Лейбніца. У праці "Природне право" Й.Шад виступає проти договірної теорії держави, вважаючи, що право диктується законами розуму, а не природою. Одне з чільних місць у його міркуваннях посідають: "первісні права людини" на життя, вільне висловлювання і дію, право на потяг до краси і витонченості, на зовнішню пошану і повагу, космополітичне і релігійне право, а також право належати до громадянського суспільства. Держава повинна забезпечити ці права, серед них – спростування рабства і свобода університетського викладання.

Праця "Природне право" була надрукована у 1814 році і викликала обурення міністра народної освіти князя О.Н.Голіцина. За постановою Кабінету міністрів Й.Шада було знято з посади. Частину його робіт спалено, а сам він висланий із Російської імперії протягом доби за власний рахунок у супроводі поліції (1816 рік).

Послідовниками Й.Шада можна вважати Г.Хлапоніна, І.Ризького, Л.Якоба, А.Дудровича, Г.Корітарі.

Теорією мистецтва, естетикою, філософією творчості займався І.Я.Кронеберг, погляди цього теоретика успадковують і продовжують ідеалістичну філософію. Почавши з публікацій із проблем естетики в "Українському журналі", професор І.Кронеберг видає збірники з питань теорії мистецтв "Амалтея" (1825–1826) і "Мінерва" (1835). На його думку, творчість – це здатність створювати вищий світ, намагаючись досягти досконалості, художник створює і свою природу, і своє людство.

Цікаві теоретичні розробки у сфері теорії культури і поетики були зроблені харківською школою романтики в особі П.Гулака-Артемовського, професора А.Метлинського, академіка І.Срезневського. 18 червня 1863 року було введено новий

університетський статут, який визначає і кафедру теорії й історії мистецтв при історико-філологічному факультеті.

М. Де-Пуле у своїх спогадах про Харківський університет 40–60-х років писав, що сформувався особливий тип харківського студента, який був "идеалистом преимущественно, но с некоторым сентиментальным студентом" [2]. Проте, характеризуючи обставини культурного життя Харкова в цей період, Де-Пуле, зокрема згадує слова Метлинського з листа до нього: "Когда я не всегда говорю о науках и искусстве, так это потому, что надо и жизни дань отдать, а вечно говорить об отстраненных и высоких предметах не значит участвовать в их деле " [2]. Інший його сучасник Ф.Неслуховський згадує декана факультету, професора латинської літератури І.Кронеберга як зразок інтелектуального споглядання й інтелектуальної обдарованості: "Кронеберг относился к тому поколению, которое выросло на идеях XVIII века и сходило уже со сцены. Это был разум позитивный, практичный, который любил чтобы слово и дело были вместе – превалирующая черта в характере XVIII столетия" [4].

І.Кронеберг одним з перших в Україні і Російській імперії висуває питання естетики як самостійної галузі філософської науки, спираючись на досвід німецької естетики. Смак, на думку І.Кронеберга, це задоволення, викликане чимось витонченим, І.Кронеберг підтримує Лессінга і його критику класицистичної теорії смаку. Завдання нової естетики і нового художника романтизму – створювати дійсність, "і свою природу, і своє людство" за зразками досконалості.

Шеллінгіанські погляди були досить популярними у культурному середовищі того часу. Зокрема часте цитування Шеллінга зустрічається у працях А.Метлинського: "Назначение искусства – воспроизводить красоту наиболее чистой, полной, светлой, как отблеск божественного совершенства. Художник

не находит на земле такой красоты, он должен создавать художественные призведения действием организации" [3].

Теорію мистецтв читали в університеті О.О.Потебня, О.М.Деревицький, О.І.Кирпичников. Читалася також історія італійського мистецтва Відродження, історія російського мистецтва, літератури та мистецтва початку християнства. Систематичне викладання теорії та історії мистецтв розпочинає Є.К.Рєдін (стародавнє та візантійське мистецтво, пізніше – українське мистецтво). Надалі засновується премія ім. Є.К.Рєдіна за кращий твір з теорії та історії мистецтв, зокрема О.І.Білецький ще як студент робить доповідь на засіданні історико-філологічного товариства, присвячену Є.К.Рєдіну як досліднику візантиністки. Окремі курси читаються М.Сумцовим (італійське, російське мистецтво), О.Успенським (давнє, візантійське мистецтво). Систематичне викладання поновлюється Ф.Шмітом з 1912 року (кафедра всесвітньої історії, теорії й історії мистецтв), який також багато уваги зосереджує на візантології. Його праці та висновки стають більш теоретичними, а не тільки фактографічними, тобто в них наявні начерки закономірностей розвитку культури і мистецтв ("Искусство – его психология, стилистика, еволюция". – Х., 1919). У 1921 році Ф.Шміт переїжджає до Києва, а кафедра теорії та історії мистецтв у харківському університеті була скасована.

Викладання естетики і філософських дисциплін у другій половині XIX ст. утруднювалося тому, що 1850 року царський уряд, наляканий подіями в Європі (1848 р.), заборонив викладання філософії світським професорам, довіривши читання логіки та психології богословам. Лише у 1863 році було відновлене викладання філософії в університетах Російської імперії. При викладанні гуманітарних дисциплін зберігся потяг до зосередження на емпіричному матеріалі, а не на теоретичних узагальненнях. До 1873 р. кафедра філософії Харківського університету існувала без викладачів, лише у 1874 р. професор

Ф.А.Зеленогорський поновлює викладання. Тому часто загальнотеоретичні, філософські, зокрема естетичні, етичні, культурологічні внески цього періоду пов'язані з лінгвістами, істориками, економістами, правознавцями. Це, зокрема О.О.Потебня, який розробляє проблему взаємозв'язку мовлення, мислення та слова як єдності суб'єктивності і об'єктивності. Це ідеї впливу мови на людську діяльність, розгляд міфу як особливого поняття, необхідного на певному етапі архаїчного розвитку культури, розгляд мови як діяльності й інструменту пізнання тощо.

З викладеного можна зробити такі висновки:

- Харківський університет став центром естетичної освіти і теоретичної думки. Оскільки шеллінгіанство й інші романтичні концепції наближали творця-художника до виразника світового і національного духу, то мистецтву надається підвищеної уваги;
- увага до мистецтва і візуальних, витончених мистецтв пов'язана з тим, що існували утиски на викладання філософії, гоніння на національні мови, а дослідження мистецтва, так би мовити, повинне було цивілізувати провінційне харківське життя, наблизити його до світових зразків, світової естетичної та етичної проблематики, яка, на жаль, часто розумілася у межах російського імперського класицизму;
- естетична думка цього періоду мала свої здобутки і неповторність, але була пов'язана з різними теоретичними гуманітарними дисциплінами, світові здобутки також були пов'язані насамперед з потебніанською школою.

Література

1. Данилевский Г.П. Украинская старина: Материалы для истории укр. лит. и нар. образования. – Х., 1866.

2. Де-Пуле М. Харьковский университет и Д.И.Каченовский // Вестн. Европы. – 1874.– Т. 1. – № 1 (янв.). – С.75–115.
3. Метлинский А. Взгляд на историческое развитие теории прозы и поэзии. – Х., 1850.
4. Неслуховский Ф. Из моих воспоминаний // Ист. вестн.– 1890. – Т. 40. – № 4 (апр.). – С.116–153.
5. Побожій С.І. Харківська університетська школа мистецтвознавства: історія, напрями, проблеми // Українське мистецтвознавство: Зб. наук. пр. – К., 1993. – Вип.1. – С.70–85.
6. Рижский И. Введение в курс словесности. – Х., 1806.
7. Тихий Н. В.Н.Каразин, виновник учреждения университета в Харькове. – Х., 1905.
8. Харьковский университет. – 2000. – № 1–2.

О.В.Слєпцова

ДЕЯКІ ПИТАННЯ РОЗВИТКУ МУЗИЧНОЇ ОСВІТИ В ХАРКОВІ НАПРИКІНЦІ XIX – ПОЧАТКУ XX ст.

Розвиток музичної освіти в кінці XIX ст. обумовив збагачення форм музично-концертного життя в таких містах, як Харків, Київ, Одеса, Львів. Створювалися оркестри, організовувалися музичні товариства, відкривалися музичні заклади.

Спеціальні музичні школи для навчання співу та грі на різних інструментах відкривалися в Україні ще у XVIII ст. Так, в 1737 р. було підписано наказ “правителем Малоросії” Рум’янцевим про відкриття в м. Глухові співацько-музичної школи, яка готувала співаків для придворної капели.

Близько 1773 р. при Харківському колегіумі відкрилися музичні класи, де навчалися вокальній та інструментальній музиці 12 учнів. Керівником цих класів був досвідчений педагог і музикант Максим Концевич. Він організував із вихованців хор і оркестр. У 1976 р. керівником хору стає А.Л.Ведель.

У школі при Київському магістратському оркестрі навчалися хлопчики з міщан, найчастіше сироти, відібрані магістратом. Школа готувала музикантів для міського оркестру, в якому вони грали, ще під час навчання. Значне місце музичній освіті відводилося в Харківському університеті, де згідно з уставом 1804 р. на факультеті вишуканих мистецтв викладали музику. Впродовж перших двох десятиріч XIX ст. Київська академія готувала численні співацькі кадри.

Значну роль у розвитку музичної освіти в Україні у першій половині XX ст. відіграли іноземні музиканти: поляки, чехи, німці, італійці, які перебуваючи на службі в українських магнатів чи працюючи в міських театрах і оркестрах, були водночас домашніми вчителями музики або викладали в приватних школах і пансіонах. Це поляк Адам Барсицький, композитор і педагог, угорець Г.Гесс де Кальве, автор теоретичної праці з музики, вони мешкали у Харкові; у Полтаві – чех А.Єдличка. У Києві відомим педагогом був композитор І.Вітвицький, поляк за походженням, в Одесі – німець Г.Руф і чех І.Тедеско. Однак лише з другої половини XIX ст. завдяки діяльності різних музичних товариств підготовка музикантів-професіоналів у спеціальних школах перестає бути епізодичним явищем.

У багатьох містах України при відділеннях Російського музичного товариства (РМТ) відкриваються музичні школи, звідки вийшло чимало музикантів-виконавців, педагогів, теоретиків. Серед перших педагогів музичних шкіл РМТ можна було зустріти музикантів – колишніх кріпаків та здебільшого педагогічний склад комплектувався з випускників Московської і Петербурзької консерваторій. Пізніше поповнення педагогами здійснювалося переважно завдяки вихованцям самих закладів.

Музичні школи поширювали свою діяльність, набували досвіду і авторитету, поступово перетворювалися в музичні училища. В Києві музична школа була відкрита 1868 р. Цього ж

року Харківську музичну школу, відкриту в 1871 р. було перетворено в училище, Одеська музична школа стала музичним училищем в 1897 р., через 11 років після відкриття. Полтавські музичні класи були перетворені в училище в 1904 р., через 2 роки після їх відкриття.

Існували також і приватні музичні школи з більш чи менш широкою програмою навчання. Наприклад, музична школа Нейгауза в Єкатеринославі, Ганицького в Кам'янець-Подільському, Столяровського в Одесі.

Наприкінці XIX – поч. XX ст. у містах України почали відкриватися підготовчі класи для обдарованих дітей, та безкоштовні класи хорового співу при школах РМТ. Філії товариства функціонували у Харкові, Києві, Одесі. Найбільш авторитетними були Харківська та Київська філії.

Сучасні історичні та музично-педагогічні наукові дослідження доводять, що народження Харківської музично-педагогічної школи припадає також на цей період. Діяльність РМТ на той час була широко відомою завдяки своїм педагогічним та просвітницьким ідеям. Незмінним директором Харківської філії РМТ протягом сорока шести років (1871–1917) був педагог-музикант, культурний та громадський діяч І.І.Слатін. Під його безпосереднім керівництвом у межах РТМ проходило в Харкові поетапне формування музичної освіти.

Просвітницька спрямованість роботи харківського відділення повністю відповідала характеру діяльності РМТ, яке пропагувало професійно-педагогічну художню освіту та музичне мистецтво. Водночас із відкриттям музичних класів Товариство влаштовувало камерні та симфонічні концерти, які стимулювали розвиток спеціальної освіти. Головним у діяльності РМТ було підвищення музичної культури населення.

Подібно до музично-драматичної школи М.Лисенка, яка функціонувала в той же час у Києві, музичні класи Харківської філармонії РМТ відіграли важливу роль у становленні й

розвитку вищої музичної та музично-педагогічної освіти в Україні.

Подвійна функція РМТ – педагогічно-освітня та концертна – примушувала керівництво з особливою ретельністю ставитися до підбору педагогічних кадрів для музичного училища, яке користувалося великим авторитетом. Певна постійність набору була досягнута вже у 1883 р. Кількість студентів, які навчалися на дев'яти відділеннях (фортепіано, альт, скрипка, віолончель, контрабас, валторна, спеціальна теорія музики, дерев'яні духові інструменти, спів) у 1886–1887 рр. збільшилася зі 140 до 222 осіб. Подальше збільшення кількості вихованців гальмувалося через ряд причин. Однією з них був дефіцит аудиторій.

Навчальному закладу були потрібні фахівці високої кваліфікації, які мали педагогічне та виконавське обдарування. У Харківському музичному училищі працювали російські та іноземні педагоги. Багатьох з них, запросив до Харкова І.І.Слатін. Вони навчалися свого часу під керівництвом М.Г.Рубінштейна, П.І.Чайковського, О.А.Римського-Корсакова, А.Н.Скрябіна, Е.М.Мясоєдва, Р.В.Геніка, К.К.Горського, А.А.Борисяка, О.І.Горовця та інших.

Серед викладачів, які одержали музичну освіту за кордоном, – віденський піаніст Маноліс Каломіріс, С.Ю.Монте, піаніст і композитор, викладач вокалу Ф.Бугамеллі, випускник Болонської консерваторії та багато інших педагогів-музикантів. Вихованкою була П.Віардо-Гарсіа.

Науково-методичні джерела свідчать, що керівництво училища надавало великої уваги не лише фаховим дисциплінам, а й художнім і науковим (загальноосвітнім), що сприяли загальному, музичному та інтелектуальному розвитку учнів. Обов'язковою була участь студентів у хорі училища.

У 1883 р. в Харківському музичному училищі відкрився "педагогічний клас". Його утворення було викликане необхід-

ністю допомоги студентам в їх самостійній педагогічній діяльності. Так, у звіті цього відділення за 1883–1884 рр. підкреслювалося: “Последнее время в дирекцию училища поступает большое количество заявлений с просьбой – для преподавания уроков рекомендовать преподавателей, которые учились и учатся в училище. Сейчас почти треть учеников дают частные уроки и этим поддерживают свое существование, а зачастую и своей семьи...” [1]. Саме ці обставини сприяли організації педагогічного класу.

З метою контролю та обліку знань дирекція запроваджувала певні заходи. Більшість занять з фаху часто відвідували директор та його помічники. За інструкцією училища студентам видавали пам’ятні книжки, в які кожен повинен був занотовувати свою програму, яку пройшов за навчальний рік. Розроблялися критерії оцінок. Щоб підвищити їх об’єктивність, педагогам заборонялося виставляти бали своїм учням за виступ на екзамені.

Перехід на останній курс супроводжувався технічним іспитом. Великої уваги надавалося питанням дисципліни. Дирекція вимагала від викладачів обов’язково позначати в журналі прізвища студентів, які запізнюються на заняття або не сумлінно ставляться до навчання. Важливим фактором у вихованні майбутніх педагогів-музикантів було дотримання викладачами й студентами етичних норм.

В училищі за всіма фахами заняття передбачалися обсягом шести курсів (лише з вокалу – п’ять, із класу обов’язкового фортепіано – три). Так звані наукові класи (загальноосвітні) відповідали курсу гімназії, який був розрахований на п’ять років. Після однієї з ревізій Харківського музичного училища в 1889 р. професор К.К.Зіке підкреслював, що з деяких дисциплін цей навчальний заклад набагато перевершує обсяг знань, який одержують студенти консерваторій [1].

Методичну допомогу училищу надавали провідні консерваторії країни та видатні педагоги-музиканти. Професори та викладачі Московської та Петербурзької консерваторій відвідували заняття, прослуховували учнів, давали оцінку їх виступам, обговорювали з викладачами свої враження. Початок такій роботі поклав М.Г.Рубінштейн, який в 1974 р. виступав у Харкові з благодійним концертом на користь філії РМТ.

Належна оцінка роботи Харківського музичного училища була дана багатьма видатними представниками культури та мистецтва.

Таким чином, справа музично-педагогічної освіти на Слобожанщині була організована на високому рівні завдяки діяльності музично-навчальних закладів РМТ. Харківське училище РМТ відіграло важливу роль у професійно-педагогічній підготовці представників харківської національної музично-педагогічної школи, формуванні їх художньо-естетичних смаків та поглядів. Вивчення наукових джерел показало, що період розквіту навчальних закладів РМТ (кінець XIX – поч. XX ст.) збігається з першим етапом у становленні Харківської національної музично-педагогічної школи.

Література

1. Музыкальная культура Украины / Л.Архимович, А.Шреер-Ткаченко, Т.Шеффер, Т.Карышева. – М.: Гос. муз. изд., 1961. – 150 с.

2. Асафьев Б.В. О музыкальном просветительстве и образовании – Л.: Музыка, 1965. – 294 с.

Г.Г.Яковенко

ПЕДАГОГІЧНА ПІДГОТОВКА У ЦЕРКОВНИХ НАВЧАЛЬНИХ ЗАКЛАДАХ ХАРКІВСЬКОЇ ЄПАРХІЇ У XVII – НА ПОЧАТКУ XX ст.

Для об'єктивного висвітлення просвітницької діяльності духовенства Харківської єпархії у царині народної освіти важливо з'ясувати питання стосовно організації підготовки духовних і світських осіб для викладання у церковних школах. Цей аспект освітньої діяльності Церкви є маловичерпаним. На прикладі Харківської єпархії можна добре прослідкувати риси самодостатності системи церковно-шкільної освіти, проаналізувавши всі її ланки: семінарія, єпархіальне училище, другокласні школи, педагогічні курси.

Педагогічні кадри для церковних шкіл протягом XVII ст. і до відкриття у 1726 р. колегіуму в Харкові готувалися у самих школах. Мандрівні дяки, збираючи по крихтах досвід практичного напрацювання старших колег, самотужки вдосконалювали свій фах. Традиції вчительства передавалися через покоління, від досвідчених дяків до початківців. Випускники колегіуму обіймали посади церковно- і священнослужителів у церквах Слобідської України. Високий рівень освіченості духовенства значно впливав на культурний рівень парафіян.

У церковних навчальних закладах Харківської єпархії систематична підготовка до викладання у початкових школах розпочалася лише в 60-х рр. XIX ст. Архієпископ Макарій виступив із пропозицією щодо вдосконалення педагогічної діяльності осіб духовного звання. У 1867 р. за його розпорядженням до предметів, що викладалися у семінарії (до 1841 р. – колегіум), додаються педагогічні предмети: педагогіка,

дидактика. При визначенні підсумкової оцінки із дидактики обов'язково враховувалися успіхи у практичній семінарії.

Підготовка педагогічних кадрів із жіноцтва для церковних шкіл розпочалася з відкриттям у 1854 р. училища дівиць духовного звання (з 1886 – єпархіального училища). За пропозицією архієпископа Макарія 15 липня 1866 р. при училищі було відкрито безплатну двокласну школу для бідноти. Школа призначалася для практичних занять вихованок. Першими її учнями стали 11 дітей. Програма педагогічної підготовки була дуже насиченою. Під керівництвом завідуючого школою В.Ф.Давиденка вихованки у присутності вчительки проводили самостійні заняття в школі. Відпрацьовували володіння методиками викладання Закону Божого, російської, церковнослов'янської мов, регулярно, раз на тиждень, вихованки 6 класу слухали обов'язкові лекції керівника практикою.

Майбутні вчительки писали конспекти уроків, які ретельно перевірялися викладачами. Передбачалося, що кожна вихованка повинна була провести уроки за всіма предметами курсу, причому для цього обирався якомога складніший матеріал. Вимагалося також вести педагогічні щоденники, куди занотовувалися зауваження стосовно проведених уроків, подавався їх аналіз, характеристики учнів, керівні розпорядження викладачів дидактики і т.ін. Таким чином, вихованки одержували значну практичну підготовку до викладання у церковнопарафіяльних школах і удосконалювали свою педагогічну майстерність.

Системою педагогічної підготовки були охоплені не тільки представники духовенства, а й світська молодь. З метою забезпечення кадрами однокласних і шкіл грамоти відкривалися другокласні і церковно-вчительські школи, які були закладами вищого типу. Їх утворенням обмежилася просвітницька діяльність духовенства у світській галузі початкової освіти. Відкриттям цих шкіл церква завершила створення окремої

ланки освіти, тобто церковнопарафіяльних шкіл, і самостійно готувала кадри для своїх закладів.

Від селянських хлопців, які вступали до навчання, вимагалося закінчення однокласної школи будь-якого підпорядкування, музичні здібності та відсутність фізичних вад. Для вступу до церковно-вчительської школи необхідно було закінчити другокласну. Передбачалося, що випускники цих шкіл стануть першими помічниками священиків у культурно-просвітницькій справі на селі. Організація навчального процесу спрямовувалася на формування прошарку сільської інтелігенції, не відірваної від свого середовища. Щоб не втратити зв'язку із звичним життям, учні оволодівали елементарними знаннями сільськогосподарських наук, виконували самообслуговування. У шкільному побуті пропонувалося підтримувати простоту і невибагливість.

Хоча рішення про влаштування вчительських шкіл Святійший Синод прийняв ще в 1896 році, кількість їх збільшувалася дуже повільно. Розміщалися вони переважно в сільській місцевості. За станом на 1902 р. у Харківській єпархії налічувалося 4 другокласні школи, до 1917 р. їх стало 7. Для церковного керівництва ці школи були занадто дорогими і вимагали великих вкладень. Так, Великобурлуцька школа мала 4 десятини землі та невеликий садочок, гуртожиток для учнів і квартири для вчителів. Слов'янська другокласна школа утримувалася братами-благодійниками Шнурковими. Це дало змогу реалізувати повною мірою завдання, що стояли перед закладами такого рівня. У школі навчалося 60 учнів із всього повіту, обов'язково по одному хлопчику з кожного села. Діти жили у гуртожитку, користувалися їдальнею. У школі працював лікар. Найважливіші питання шкільного життя вирішувала шкільна рада.

Заключною ланкою системи підготовки педагогічних кадрів для церковних шкіл були курси. Першим досвідом такої

роботи стали Всеросійські педагогічні курси для вчителів парафіяльних шкіл, що функціонували у Нижньому Новгороді 15 липня – 15 серпня 1896 року. Від Харківської єпархії курси відвідали 12 вчителів. З 1897 р. у Харкові проводилися літні курси для вчителів парафіяльних шкіл. Наприклад, у 1899 р. з 25 липня по 6 серпня працювали курси для вчителів другокласних шкіл, на яких були присутні 122 слухачі. Цього ж року з'явилася ще одна форма організації методичної роботи – з'їзди спостерігачів церковних шкіл, де обмінювалися досвідом церковно-шкільні діячі всіх повітів Харківської єпархії.

Досвід Харківської єпархії щодо підготовки педагогічних кадрів було визначено у межах всієї Російської імперії. Влітку 1902 р. у Харкові проводилися педагогічні курси для вчителів другокласних церковнопарафіяльних шкіл та кандидатів на цю посаду із 27 єпархій Росії. У 1903 р. такі курси відвідали вчителі із Сумщини.

На повітовому рівні також проводилися курси для недосвідчених вчителів. Так, повітовий спостерігач І.О.Руднєв із Старобільського повіту влаштував їх при Миколаївській церковнопарафіяльній школі, де протягом місяця вчителі підвищували свій фаховий рівень.

Таким чином, у другій половині XIX ст. у Харківській єпархії склалася цілісна система регулярної підготовки педагогічних кадрів у церковних закладах. Це свідчить про остаточне оформлення церковнопарафіяльних шкіл як особливого типу початкових навчальних закладів. Освітній потенціал духовенства Харківської єпархії надавав можливості проведення такої роботи на високому рівні.

С.А.Лимар

ВІД ЦЕРКОВНО-ПАРАФІЯЛЬНОГО УЧИЛИЩА ДО ХАРКІВСЬКОЇ ОБЛАСНОЇ СПЕЦІАЛЬНОЇ ГІМНАЗІЇ-ІНТЕРНАТУ ДЛЯ СЛІПИХ ДІТЕЙ ІМ. В.Г.КОРОЛЕНКА

20 січня 1887 року в Харкові відкрилося училище для сліпих дітей. Біля його витоків стояли видатні громадські діячі та вчені: Л.Л.Гіршман – лікар-офтальмолог, П.Н.Барабашов, К.А.Андрєєв – професори, К.Ф.Лейко, В.О.Гандер, П.Г.Мельников – тифлопедагоги. Цій події передувала велика робота Харківського відділу Маріїнської піклувальної ради про сліпих. Члени цього закладу робили внески від 20 до 150 крб. на рік. Ось на ці гроші та кухликовий збір городян і було відкрите училище для сліпих хлопчиків у будинку пані Венедиктової по вул. Німецькій (зараз Пушкінська), а потім на Основі в будинку пана Квітки. Через 5 років (в 1892 р.) сліпі діти стали навчатися в новому будинку, побудованому за проектом Дрезденської школи для сліпих. Землю під будову і садок безкоштовно надали міська управа та університет. Кухликами і підписними листами було зібрано 120 тис. крб пожертвувань. У Харкові знайшлися люди, які вірили в те, що сліпі діти по закінченні училища зможуть забезпечити своє майбутнє.

У 1902 році була побудована домова церква Христа Спасителя, а ще через 10 років – добудована будівля на вулиці Данилевського, яка і сьогодні радує городян і гостей міста оригінальністю архітектурного рішення.

Крім учбових дисциплін і ремесел, дітей навчали грі на музичних інструментах і хоровому співу (церковному та світському).

На чолі училища стояли видатні педагоги: К.Ф.Лейко, В.О.Гандер, П.С.Мельников, які заклали основи майбутньої

вітчизняної тифлопедагогіки, домоглися визнання за сліпими всіх громадянських прав і плекали надію стосовно навчання сліпих дітей за програмою початкових класів гімназії. На жаль, Харківське училище не могло охопити навчанням всіх бажаючих. За 30 років його закінчили 97 чоловік і лише 2 продовжили навчання. М.Тисячний став професійним музикантом, І.Брауде – адвокатом. Це склало 5% від загальної кількості незрячих дітей Харківської губернії.

З 1920 по 1934 рік училище переходить до системи освіти республіки і має назву "Радянська початкова школа - інтернат." До 1934 року школу закінчили 365 дітей, 17 отримали вищу освіту, інші працювали в системі УТОС.

24 січня 1922 року училищу було присвоєне ім'я В.Г. Короленка.

1934 рік. Училище реорганізоване у семирічну школу-інтернат.

1954 рік. Школа-інтернат стала середньою.

1960 рік. Вироби дітей експонуються на міжнародній виставці в Женеві. Школу нагороджено грамотою Міністерства освіти України.

1970–80-і роки. Педагогічний колектив одержує три дипломи Академії наук за участь у республіканських та Всесоюзних педчитаннях.

24 жовтня 1987 року школа-інтернат відзначила 100-літній ювілей. Педагогічний колектив досяг високого рівня професійної майстерності. Досвід його роботи було представлено на Міжнародному семінарі. На базі школи-інтернату відкривається школа передового педагогічного досвіду для шкіл-інтернатів області.

1991 рік. Школу-інтернат реорганізовано у спеціальну гімназію-інтернат. При ній відкривається філія дитячої музичної школи ім. М.Коляди. 120 учнів навчаються грі на 15 музичних інструментах на двох відділеннях: музичному та естетично-

хоровому. Учні гімназії беруть активну участь у міжнародних конкурсах музикантів ім. Л.Брайля, стають лауреатами першої і другої премій по класу баяна. Д.Влащенко – стипендіат Харківського фонду підтримки молодих талантів у галузі мистецтва. Духовому оркестру присвоєне звання "Зразковий художній колектив", хоровому колективу – "Відмінний хоровий колектив".

1 вересня 2001 року гімназія відзначила 10-річний ювілей як школа нового типу. Вона стала домівкою для сліпих дітей із 17 областей України. Про рівень підготовленості випускників свідчать такі дані: за 12 років гімназію закінчили 230 учнів, із них 35 медалістів, 193 навчаються у вищих та спеціальних навчальних закладах, 6 випускників стали аспірантами.

У гімназії 76 викладачів, з них 50% мають великий досвід роботи із сліпими дітьми, 21 педагог має спеціальну освіту (дефектологи), 30 присвоєне звання "Відмінник міжнародної освіти", 18 – вчителів-методистів та вихователів-методистів, 30-ти педагогам присвоєно вищу кваліфікаційну категорію. Очолює колектив заслужений працівник народної освіти України Олександр Миколайович Білоусов. Сьогодні у гімназії-інтернаті створено умови для соціальної реабілітації сліпих дітей, розвитку індивідуальних здібностей кожної особистості і здійснення безперервності освіти. Гімназія-інтернат – це навчально-виховний і оздоровчий комплекс з трьома профілями навчання: гуманітарним, природничо-математичним і трудовим. Учні відвідують заняття у музичній школі за 7 спеціальностями.

Вчителями школи розроблено 15 авторських програм і методичних посібників. 4 вчителя є керівниками обласних міжшкільних методичних об'єднань вчителів-предметників шкіл-інтернатів. Учитель української мови і літератури Т.О.Солодовникова – лауреат обласного конкурсу вчителів "Вчитель року – 94", вчитель математики О.Д.Мацкевич стала перемож-

цем обласного конкурсу “Вчитель року – 96”, С.Л.Шуваєва – лауреат обласного конкурсу “Вчитель року – 2000”.

Неодноразово учні і педагоги гімназії брали участь у конкурсах, фестивалях, конференціях, педагогічних ярмарках.

За останні три роки на базі інтернату проведено:

всеукраїнський семінар-практикум “Основні аспекти соціалізації дітей з глибокими порушеннями зору”;

обласний семінар-практикум “Соціалізація дітей з глибокими порушеннями зору”;

обласний семінар-практикум заступників директорів з навчально-виховної роботи.

Досвід роботи гімназії-інтернату з проблеми “Соціалізація особистості незрячих у сучасних умовах” узагальнено Міністерством освіти України.

До послуг дітей 28 навчальних кабінетів, комп’ютерний клас, кабінет соціально-побутової реабілітації та самоосвіти, кабінет психолого-емоційного розвантаження.

Гордість нашої гімназії – випускники. 37 із них мають учений ступінь, 4 доктори наук, 2 академіки. Ми пишаємося, що І.В.Тарану , випускнику школи, присвоєно звання “Заслужений журналіст України”. Біографія іншого випускника, Й.Ладенка, занесена до книги “Філософи XIX–XX століття”.

Серед випускників гімназії – психологи, юристи, соціологи, історики, філологи, інженери-програмісти, масажисти.

15 років у гімназії працює музей історії школи, який став центром виховної роботи. Основні його теми: “Турбота”, “Пам’ять”, “Живи, історіє”, “Мій родовід”, “Моя земля – земля моїх батьків”. Актив музею не обмежується роботою лише в гімназії. Тісна співдружність з ХДНБ ім. В.Г.Короленка і Харківським історичним музеєм приносить велику радість дітям.

У 2002 році робота музею була відзначена дипломом Міністерства освіти і науки України. В цьому році за резуль-

татами огляду обласним управлінням освіти музею було присвоєне звання „Зразковий”.

У позаурочний час діти відвідують шахово-шашковий гурток танцювальний, літературну студію, дитячу спортивну школу.

9 дітей пройшли тестування за програмою молодіжного обміну „Акт підтримки свободи” для поїздки до США.

Юні поети і прозаїки гімназії є учасниками літературної студії, яку очолює відомий в Україні поет В.С.Бойко, випускають збірки своїх творів. О.Тихонова і О.Тельна стали стипендіатами фонду Є.П.Кушнарьова для молодих обдарувань у галузі літератури. В музеї експонуються дипломи та грамоти студійців, збірки їх творів. Журнал „Джерельце” став для деяких учнів сходинкою на високий Парнас.

Хор гімназії-інтернату – лауреат міжнародних фестивалів дитячої творчості, республіканських фестивалів „Повір у себе”, обласного огляду хорових колективів 2000–2001 рр. республіканських та обласних фестивалів „Натхнення”.

Два роки тому в гімназії організовано 11 земляцтв. Їх мета – згуртувати учнівський колектив, виробити у школярів організаторський досвід та навички, формувати громадську думку, виховувати в членів земляцтв почуття гордості за рідний край, допомагати у вирішенні життєвих проблем.

У гімназії-інтернаті учні набувають знань і проходять складний процес становлення самосвідомості, пошуку відповідей на життєво важливі запитання: хто я? Навіщо прийшов у цей світ? У чому сенс мого існування?

Таким чином, у гімназії-інтернаті народжується нова педагогіка, яка розуміє навчання та виховання як життєдіяльність особистості, готовність вихованців до нової соціальної творчості в усіх сферах суспільного життя.

Д.Ю.Михайличенко

ВІХИ ВІДРОДЖЕНОЇ ІСТОРІЇ: ХАРКІВСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ ЕКОНОМІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ (1893 – 2004 рр.)

В останні роки наше місто, як і вся Українська держава, переживає складний процес національно-культурного відродження. Відчувається, що умовою позитивного розвитку всіх галузей нашої культури є подолання розламу, який виник внаслідок революцій початку XX століття. Безсумнівні позитивні наслідки радянських соціальних та економічних перетворень, не змогли компенсувати того руйнівного впливу, який справило на суспільство перетворення мільйонів людей та цілих поколінь на "безрідних Іванів", які повинні були будувати "світле майбутнє" з чистого аркуша. Та виявилося, що історію не можна розпочати з 1917 р., ані з жовтня, ані з лютого.

Одним з багатьох досліджень історії рідного міста є робота, яку проводить колектив Харківського державного економічного університету (ХДЕУ), створюючи музеї цього вищого навчального закладу. Спочатку робота базувалася на факті історичної та юридичної наступності між ХДЕУ та Харківським інженерно-економічним інститутом (ХІЕІ), на базі якого і був створений університет у 1994 році. Ця дата офіційно вважається початком заснування ХДЕУ. Серія корінних змін у структурі та напрямках учбової та науково-дослідної роботи перетворили інститут у найбільший вищий економічний навчальний заклад Лівобережжя України, що став провідним центром економічної науки і освіти.

Ці процеси розпочалися не в 1994 році, а значно раніше і тривали не одне десятиліття. Починаючи з середини 1960-х рр., спостерігається відхід інституту від вузької галузевої спрямова-

ності навчання. Цьому особливо сприяли економічні реформи 1965 р. З'являються науково-освітні напрямки в економічній кібернетиці та менеджменті промислового виробництва. Після відкриття факультетів організації механізованої обробки економічної інформації та згортання наборів на гірничий та металургійний факультети вони стають для інституту провідними. Формуються потужні наукові школи:

- школа економічної кібернетики, представлена низкою фундаментальних та прикладних напрямків. У її створенні велику роль відіграла доцент С.Н.Воловельська;
- школа проф. О.Г.Либермана, теоретичні положення якої були покладені в основу економічної реформи 1965 р.

До цікавих висновків призводить дослідження перших років існування XIEI.

Сформований у 1930 році, XIEI був одним із спадкоємців Харківського інституту народного господарства – провідного економічного вузу України в 1920-х роках. Внаслідок його реорганізації на базі факультетів ХІНГу були створені галузеві вузи, багато з яких існують і зараз. Зокрема це Київський національний економічний університет (колишній Харківський фінансово-економічний інститут, утворений внаслідок злиття фінансово-економічного факультету ХІНГу та фінансово-банківського факультету КІНГу. В 1944 р. переведений до Києва), Національна юридична академія ім. Ярослава Мудрого (утворена як Інститут радянського будівництва та права шляхом злиття правових факультетів ХІНГу, КІНГу та Одеського ІНГу), Донецький державний університет економіки і торгівлі ім. М.Туган-Барановського (утворений на базі торговельного факультету ХІНГу та декількох інших учбових закладів України і Росії, внаслідок складного ланцюга об'єднань), Харківський плановий інститут (після війни діяльності не відновив).

Розгляд архівних джерел дозволяє зробити висновок, що зміни 1930 р. не були випадковими. В кінці 1920-х років ХІНГ

перебував у стані глибокої кризи. Початок індустріалізації, яка супроводжувалася корінними змінами в економічній системі СРСР і до якої інститут не зміг своєчасно пристосуватися, робила його випускників обмежено придатними до працевлаштування в нових умовах господарювання. В другій половині 1920-х років суттєво погіршилася підготовка та якість студентського контингенту, що пояснюється поширенням системи соціальних (класових) пільг та організаційних наборів, відставанням розвитку середньої освіти [1]. Давалося взнаки механічне поєднання в межах одного навчального закладу економічної та юридичної освіти, що було наслідком приєднання в 1920 році до ХІНГу юридичного факультету Харківського університету.

Найбільшим факультетом ХІНГу був промисловий з низкою галузевих циклів-підвідділів. На цьому факультеті найшвидше відбувалися зміни з впровадження нової, спеціалізації навчання, виробничої практики, зв'язку з потребами конкретних галузей господарства України. На відміну від інших промисловий факультет не потерпав від нестачі абітурієнтів.

В той же час поділ ХІНГу був однотипним до поділу Київського та Одеського інститутів народного господарства. На спеціалізовані інститути було перетворено й ряд інших вищих навчальних закладів України та Росії. Маючи низку негативних наслідків (руйнування розвинутих академічних традицій і наукових шкіл, розпорошення навчально-лабораторної бази, зменшення обсягів науково-дослідної роботи, надмірний розвиток сумісництва при загальній нестачі кваліфікованих викладацьких кадрів), він дозволив суттєво збільшити кількість студентів та в досить швидкі терміни забезпечити підготовку необхідних державі фахівців.

На більш далеку перспективу поєднання галузевої технологічної та економічної підготовки за фахом інженера-економіста в повному обсязі себе не виправдовувало. Вже в 1960-х роках провідні та найбільш життєздатні галузеві вузи,

утворені внаслідок реорганізацій 1930 р., звертаються до широкого профілю навчання та фундаментальної економічної підготовки, повертаючи собі фахову спрямованість своїх попередників. Водночас спостерігається прагнення до повернення спадковості і власних історичних традицій. Щодо Одеського та Київського інститутів народного господарства, цей процес в них завершився у 1960-х роках. У Харкові таким спадкоємцем, безсумнівно, став XIEI, надалі Харківський державний економічний університет.

Структура факультетів вищих закладів економічної освіти м. Харкова в XX ст.:

ХКІ (1916 р.)	ХІНГ (1929 р.)	ХДЕУ (2004 р.)
Економіко-комерційний	Промисловий	Економічної кібернетики
Банківсько-страховий	Фінансово-банківський	Менеджменту та маркетингу
Місцевого господарства	Статистичний	Економіки і права
Промисловий	Правовий	Фінансовий
	Торговельний	Обліку і аудиту
	Робітничий	Міжнародних економічних відносин

Для нашого міста невиправдано забутим стало існування попередника ХІНГу – Харківського комерційного інституту. ХІНГ було утворено в 1920 році внаслідок реорганізації ХКІ та приєднання до нього юридичного факультету Харківського університету.

Харківський комерційний інститут був другим (за часом утворення) вищим економічним навчальним закладом України,

в якому вже в 1916 р. навчалися 1412 студентів та вільних слухачів [2]. Його утворення було логічним наслідком тривалої діяльності харківського купецтва з питань розвитку фахової комерційної освіти. Протягом 1890–1910-х рр. тут було розгорнуто цілий спеціалізований навчальний комплекс: з ініціативи Харківського купецького товариства та на кошти харківських підприємців у місті були відкриті Харківське комерційне училище Імператора Олександра III (1893 р., голова Опікунської ради комерційний радник М.В.Орлов, директор І.А.Виноградов), перша в Росії торговельна школа Товариства взаємної допомоги прикажчиків (1896 р., голова Опікунської ради харківський купець М.С.Богатирьов, інспектор Д.Г.Іванов), комерційні класи (1900 р., голова Опікунської ради комерційний радник І.К.Велитченко) і, нарешті, Вищі комерційні курси (1912 р., голова Опікунської ради І.К.Велитченко, директор проф. університету В.Ф.Тимофєєв). Останнім спеціальним законом, ухваленим Державною думою 29 березня 1916 р., було надано статус урядового вищого навчального закладу. Створення мережі комерційної освіти в Харкові нерозривно пов'язане з іменами М.В.Орлова, С.Н.Жевержеєва, Н.Ф.фон-Дітмара та багатьох інших громадян і меценатів, зокрема з ім'ям незмінного голови опікунських рад ХКІ та ХКУ, відомого громадського діяча, підприємця, радника комерції, гласного міської думи, монархіста І.К.Велитченка. Активну участь у долі цих навчальних закладів безпосередньо брав С.Ю.Вітте.

У Харківському комерційному інституті плідно працювали такі вчені-економісти, професори і приват-доценти Харківського університету: О.М.Анциферов, П.І.Фомін[2] та М.М.Со-

---

[2] У 1920–1923 рр. П.І.Фомін був ректором ХІНГу та завідуючим науково-дослідною кафедрою світового господарства ВУАН, потім, впродовж 1920-х рр. залишався деканом економічного факультету ХІНГу та посідав ключові посади у ВДНГ України.

болєв, В.Ф.Левитський, Й.А.Трахтенберг. З ініціативи П.І.Фоміна при інституті було створено першу в Росії науково-дослідну економічну установу – Кабінет економічного вивчення Росії, він же розробив концепцію його діяльності та очолив цю установу [3].

У межах ХКІ отримали розвиток передові на той час наукові та освітні тенденції. Розроблені професорами і викладачами інституту новітні учбові плани і програми курсів та принципи навчання довго слугували методологічною базою розвитку економічної освіти в регіоні [4].

Розглядаючи питання історичної спадковості спеціальної економічної освіти в Харкові і ХДЕУ зокрема, не можна залишити поза увагою і Харківське комерційне училище Імператора Олександра ІІІ.

Створене за ініціативою Харківських підприємців, об'єднаних Харківським купецьким товариством на честь чудесного порятунку царської родини в залізничній катастрофі на ст. Борки (1888 р.), воно від початку мало риси, які виділяли його серед багатьох інших освітніх закладів імперії.

Відкрите в 1893 р. училище було третім освітнім закладом такого типу в імперії, створеним до видання загального Положення про комерційні училища від 1896 р. До 1902 р. (відкриття за ініціативою С.Ю.Вітте економічного відділення Санкт-Петербурзького політехнічного інституту) закладів вищої економічної освіти в імперії не існувало. Створюючи училище, його засновники ставили перед собою завдання надати спеціальну економічну освіту керуючому персоналу харківських торговельно-промислових фірм. Це мало припинити відтік молоді – спадкових купців-підприємців – з господарської сфери діяльності [5], тобто велася підготовка на високому фаховому рівні *економічної еліти* регіону, харківських підприємців.

В училищі поєднувалося викладання загальноосвітніх та фахових (в спеціалізованих старших класах) дисциплін. Воно

було забезпечене відмінною матеріальною базою (обладнані кабінети і лабораторії, класи і зали, товарний музей, розміщувалося у будівлі, побудованій за спеціальним проектом архітектора О.М.Бекетова, зараз – будівля Національної юридичної академії). До викладання залучалися професори та приват-доценти університету, технологічного та комерційного інститутів (Л.М.Загурський, І.І.Філевський, М.О.Гредескул, І.А.Красуський, М.О.Серіков та інші). Училище мало власний пансіон. Його випускники отримували звання кандидата наук та статус особистого почесного громадянина.

Навчання для незаможних учнів, переважно нащадків купців, які збанкрутували, забезпечувала система благодійних стипендій. Не випадковим було те, що в 1912 р. відкриття Вищих комерційних курсів ініціювали в тому числі й викладачі ХКУ. В його будівлі розташовувалися курси до 1916 року.

З роботою училища пов'язані імена відомих на початку XX ст. харківських громадських діячів, меценатів, педагогів, науковців: М.В.Орлова, І.К.Велитченка, І.О.Виноградова, І.І.Філевського, І.А.Красуського і багатьох інших, зараз, на жаль, забутих.

У період Великої Вітчизняної війни було знищено архіви Харківського інженерно-економічного інституту та Харківського інституту народного господарства. Не збереглися архіви Харківського комерційного інституту та Харківського комерційного училища Імператора Олександра III. Немає вже серед нас очевидців подій початку XX століття. Проте відродження історичної пам'яті, славних традицій нашого міста, його освіти, створення музею та написання нарисів історії ХДЕУ має безумовне морально-психологічне, наукове та виховне значення.

Література

1. ДАХО, ф. ФП–58, оп. 2а, спр. 48, арк. 25, спр. 49, арк. 12–13, 147–148, 166.

2. Известия Харьковского коммерческого института. – 1918 г. – № 1. – С.25.

3. Фомин П.И. Экономическое изучение России. К вопросу об учреждении Института экономического изучения России. – Х., 1914. – 10 с.

4. Лортикян Э.Л. Украинские экономисты первой трети XX столетия: Очерки истории экон. науки и экон. образования. – Х., 1995. – С.42–53.

5. Краткий отчет о состоянии учебно-воспитательной части в Харьковском коммерческом училище Императора Александра III. За седьмой год его существования, с 3 октября 1899 г. по 3 октября 1900 г. – Х., 1901. – С.166–167.

М.М.Красиков

ФОЛЬКЛОРНО-ЕТНОГРАФІЧНА ПРАКТИКА СТУДЕНТІВ ТЕХНІЧНОГО УНІВЕРСИТЕТУ: НАВЧАЛЬНИЙ ТА ВИХОВНИЙ АСПЕКТИ

(З досвіду роботи етнографічного музею
«Слобожанські скарби» ім. Г. Хоткевича
кафедри етики, естетики та історії культури НТУ «ХПІ»)

Поганий той інститут, який не прагне стати університетом – так можна сказати, спостерігаючи тенденцію розвитку сьогоднішньої вищої школи в Україні. Мотиви цього прагнення цілком зрозумілі. Однак варто зауважити: перейменування залишиться формальним актом, якщо дійсно не буде зроблено крок у напрямку універсального світогляду, тобто вміння бачити глобальний взаємозв'язок усіх подій на макрорівні і відчувати себе осереддям цих подій, адже людина –

це мікрокосм (Всесвіт у малому масштабі). Про філософські засади самого поняття universitas, розуміння його В.Гумбольдтом, Д.Г.Ньюменом, Х.Ортегою-і-Ґасетом, К.Ясперсом, Ю.Ґабермасом, Г.Г.Гадамером, Ж.Деррідою та іншими визначними філософами добре сказано у книзі «Ідея університету» [1].

Існує багато шляхів становлення цілісного світогляду: наука, філософія, мистецтво, релігія (якщо дійти в них, за висловом Бориса Пастернака, «до самой сути») і це однаковою мірою гідні шляхи. Проте є ще один шлях, він багатьом може здатися застарілим і не вартим уваги, однак він насправді є витоком усіх вище згаданих можливостей цілісного світогляду. Йдеться про традиційну народну культуру. Нам вже доводилося розглядати філософські засади української народної культури [2], тому цю тезу у даній роботі ми обґрунтовувати не будемо. Зазначимо лише, що українська традиційна культура є кардоцентричною, тобто в ній домінує не раціональне опанування світом, а чуттєве його сприйняття і перетворення у свідомості, той «розум серця», який Лев Толстой вважав важливішим за «розум розуму».

XXI століття – доба раціоналізму і прагматизму, доволі жорсткого. Однак більш актуальною є проблема гуманітаризації освіти і гармонійного поєднання в ній раціонального з чуттєвим, виховання людини, а не «спеціаліста», повнота знань якого, за Козьмою Прутковим, завжди однобічна і подібна до флюсу. Наш погляд на проблему гуманітаризації освіти у технічному університеті та специфіку педагогіки у вищій школі викладений у низці статей [3]. Гадаємо, не лише так звані точні науки треба гуманітаризувати (з погляду люд-ської сутності, людських проблем), але ще більшою мірою суто гуманітарні дисципліни, які, на жаль, особливо у «виконанні» перенавантажених педагогів часто зовсім втрачають гуманітарну – людську сутність, сприймаються

як нікому не потрібні балачки, «коливання повітря». Саме тому, викладаючи курси культурології та релігієзнавства, ми пропонуємо студентам хоч трохи заглибитися у народну культуру, дізнатися про неї не з підручників чи від лектора, а, головним чином, від носіїв цієї культури. З виховної точки зору, дуже важливо, що інформантами для студентів часто стають їхні власні бабусі чи інші родичі, сусіди, знайомі, з якими молоді люди, можливо, ніколи не розмовляли б про народні звичаї та свята, якби не навчальне завдання. Зв'язок поколінь, збереження історичної пам'яті, культурної спадщини предків, власної національної ідентичності – все це перестає бути за нашого часу гучними словами. Та й сам курс культурології постає не як абстрактне теоретизування, далеке від студента і викладача, а як спроба поглибленого осягнення реальності (буття людського духу) у всій складності й проблемності його життєвих перипетій. Головне – відчути культуру не як «предмет», не як щось зовнішнє і стороннє, що існує в книжках, музиці, музеях, архітектурних пам'ятках і т.ін., а як те, що живе в тобі, те, без чого ти не можеш обійтися, і що (свідомо чи несвідомо) створюєш щоденно, щомиті думками, словами, вчинками…

Музей «Слобожанські скарби», офіційно відкритий у 1997 р., насправді працює вже 10 років. За цей час понад 2 тис. студентів були його відвідувачами, але головне те, що понад тисячу молодих людей стали дослідниками народної культури та побуту. Нами були розроблені методичні вказівки для виконання фольклорно-етнографічного дослідження з докладною інструкцією, переліком тем, запитальниками, зразками виконаних робіт, правилами оформлення тощо. Пропонується дослідження як матеріальної, так і духовної культури населення Слобожанського краю. Звичайно, значної уваги надається традиціям, що йдуть з глибини віків. Однак і сучасні міські

субкультури (військова, студентська, шкільна, тюремна, шахтарська, рокерська тощо) є об'єктом студентських наукових студій. І це теж дуже важливо з точки зору формування світогляду, бо молода людина саме таким чином починає сприймати і себе як носія певного типу культури, осмислює його витоки і специфіку, знайомиться з іншими проявами культурної самобутності. Навіть написи на партах і стінах можна розглядати як, м'яко кажучи, шкідливу звичку та прояв некультурності, а можна – як культурний артефакт, унікальні аннали шкільного та студентського фольклору, безцінне джерело для соціологічного та психологічного дослідження культури тінейджерів.

Звичайно, повноцінною (ідеальною) фольклорно-етнографічною практикою могла б бути літня експедиція, в якій поєднувалися б наука, спорт і відпочинок, однак це потребує коштів. Автор цієї роботи є одним з організаторів літніх дитячих фольклорно-етнографічних таборів на Харківщині. Зазвичай кілька студентів беруть участь у нашому табірному житті [4]. Музей «Слобожанські скарби» підтримує найтісніші зв'язки з Всеукраїнською асоціацією молодих дослідників фольклору, яку очолює І.Б.Фетисов. На її запрошення три роки поспіль автор цих рядків разом зі своїми друзями – студентами Національного технічного університету, "ХПІ", університету ім. В.Каразіна, технічного університету будівництва та архітектури вирушав у байдаркові експедиції по Ворсклі, Пслу, Орелі. Кожна з цих експедицій – це не тільки десятки аудіокасет, фотографій, предметів побуту, які поповнили фонд музею, але й справжня мандрівка в минуле і мимовільне співвідношення урбаністичних цінностей сьогодення з традиційними цінностями українського селянства [5]. У жовтні 2003 р. Асоціація організувала 10-денну «Школу традиційного мистецтва» у с. Космач Косівського району Івано-Франківської області, куди приїхали 40 студентів з різних міст України, серед

них було 10 харків'ян, переважно студентів ХПІ. Учасники проекту, крім знайомства з гуцульськими звичаями, обрядами та фольклором, вчилися основам писанкарства, різьбярства, бондарства, вишивання, грі на музичних інструментах, навчилися танцювати «Гуцулку» та інші карпатські танці. У планах музею – експедиція у Карпати слідами Г.Хоткевича (знаний письменник і музикант був випускником Харківського технологічного інституту), літня експедиція разом з молодими київськими музикознавцями Південним Бугом та ін.

Одним з напрямків пошукової роботи музею «Слобожанські скарби» є, звичайно, збирання і вивчення матеріальної культури мешканців Слобідської України. Про сенс цієї роботи нам уже доводилося писати [6]. Ми прагнемо не накопичити якомога більше експонатів, а якомога більше дізнатися про кожну з речей, її господарчу функцію, обрядово-ритуальне значення, використання у магічній практиці, у фольклорних текстах. Дослідження подібного плану ми проводимо і разом зі школярами [7]. Такі дослідження дозволяють відчути єдність матеріального і духовного світів, зрозуміти, що старі речі – не мотлох, а частка нашого минулого, нашої історії, що й сьогодні є одним із чинників, які детермінують суспільне буття нації.

Деякі студенти виконують фольклорно-етнографічне завдання, записуючи на відео- або аудіокасети розповіді інформаторів, фольклорні твори або певні обрядодії. Крім суто етнографічних тем, студентам пропонується і історико-краєзнавча тематика: перекази, спогади про відомих діячів історії та культури, життя яких було пов'язане з Слобожанщиною, меморати про події громадянської та Великої Вітчизняної воєн, про розкуркулення, голодомор і т. ін. Така інформація «з перших рук» іноді корегує, а то й змушує відкидати ідеологічні штампи, які нав'язуються з дитинства, значно збагачує і розширює спектр бачення минулого. І коли ці доповіді звучать на студентських наукових конференціях, вони

нікого не залишають байдужими. А ще — жива народна мова, її дивна образність, влучні характеристики людей, подій і явищ, неповторний український гумор, тонка іронія і самоіронія — це справжній університет культури, найкраща школа життя для допитливих і нелінивих. І звичайно, фольклор — це компендіум естетичних уподобань народу, а також втілений у художніх формах моральний кодекс етносу. Без занурення у фольклорну стихію є неможливим відчуття Батьківщини, рідної мови і, власне, н е в и п а д к о в о с т і свого перебування «тут і тепер» у певному часі і просторі. І хіба то не щастя – віднайти й оглянути своє коріння?

Польові дослідження, навіть проведені початківцями, аматорами, завжди мають наукову цінність. Саме тому нами було прийняте рішення про видання «Вісника» музею, де друкувалися б кращі студентські роботи і велася хроніка життя цієї громадської організації.

Отже, фольклорно-етнографічна практика студентів при вивченні (як у гуманітарних, так і технічних закладах) культурологічних дисциплін – це не розкіш і не викладацька примха, а необхідність, яка диктується самою логікою науки про культуру, а також надзавданням вищої школи – випустити у життєву путь і н т е л і г е н т а , тобто гуманну особистість, справжнього громадянина, людину творчу і небайдужу.

Література

1. Ідея університету: Антологія. – Л.: Літопис, 2002.

2. Красиков М.М. Філософія буття слобожанського селянина //Дух і літера. – К., 1999. – № 5–6. – С.428–442; Красиков М.М. «Чей ты?» (Род как мера ответственности личности в традиц. нар. культуре) //Семья в постатеистических обществах. – К., 1999. – С. 163–169.

3. Красиков М.М. Этика ненасилия и преподавание гуманитарных дисциплин // Изменяющийся мир и проблемы гуманитарного образования в высшей школе: Тез. укр. науч.-практ. конф. – Бердянск, 1992. Вып. 1. – С. 90–91; Красиков М.М., Тарасова О.П. Самостоянье человека…: (Этич. аспект гуманитар. образования в техн. вузе) // Вестн. Харьк. политехн. ин-та. – 1992. – Вып. 5: Научн.-метод. пробл. активизации познавател. деятельности студентов. – С. 77–82; Красиков М.М., Тарасова О.П. О гуманитаризации технического образования в современной социально-экономической ситуации // Вестн. Харьк. политехн. ин-та. – 1992. – № 3. – С. 106–110; Красиков М.М. «Инженеры человеческих душ»: (О социал. дизайне) // Межвузовская научно-методическая конференция «Инженерное образование – единство технического и гуманитарного образования»: Тез. докл. и сообщ. – Х., 1993. – С. 33–34; Красиков М.М. Не воспитание, а соразвитие!: (О специфике вуз. педагогики) // Політехнік. – 2001. – 3 жовт. (№ 14).

4. Красиков М.М. Фольклорно-етнографічний табір як спроба справжньої екзистенції //Міжнародна науково-практична конференція «Процес соціалізації у контексті традиційної народної культури»: Тез. доп. – Х., 2000. – С. 58–60; Семенова М.О. Фольклорно-етнографічні експедиції як засіб соціалізації підлітків // Там само. – С. 70–71.

5. Красиков М.М. Байдарка как «машина времени»; Буковцева И. Мои ожидания оправдались!, Новиков Д. Самое яркое событие лета // Політехнік. – 2003. – 12 лют. (№ 3–4).

6. Красиков М.М. Культурний сенс навчального етнографічного музею // Інформаційна та культурологічна освіта на зламі тисячоліть: Матеріали міжнар. конф. до 70-річчя ХДАК. Ч. 1. – Х., 1999.

7. Тягло К.О., Красиков М.М. Піч в обрядах та повір'ях українців // Кроковеє коло: Матеріали обл. учн. наук.-практ. народознав. конф. (2000–2002 рр.). – Х., 2003. – С.70–72.

Н.А.Сорочан

ПЕРША УКРАЇНСЬКА ГІМНАЗІЯ У ХАРКОВІ ЗА ЧАСІВ ЦЕНТРАЛЬНОЇ РАДИ І ГЕТЬМАНАТУ П.СКОРОПАДСЬКОГО

Українська національна школа належить до найважливіших чинників духовного відродження народу, формування його національної свідомості та історичної пам'яті. М.Грушевський підкреслював: "Серед усіх потреб нашого національного життя потреба рідної школи найголовніша, бо народ, який не має своєї школи, може бути лише пасербом чужих народів і ніколи не виб'ється на самостійну дорогу існування" [1]. Ось чому відродження української мови і школи стало основним завданням українських урядів у сфері освіти на початку національно-визвольних змагань 1917–1921 рр.

Важливою ланкою становлення національної системи освіти в Україні було відкриття нових українських гімназій, серед яких першою на Слобожанщині стала українська гімназія ім. Б.Грінченка у Харкові.

Реформування середньої освіти в Україні на сучасному етапі має багато спільного з періодом, який досліджується. Слабкість фінансування освіти з боку держави, повільне впровадження в життя Закону України "Про мови в Українській РСР", нестача українських підручників для повного забезпечення школи. Історичний досвід відкриття і розвитку першої української гімназії у Харкові в 1917–1918 рр. має велике практичне значення. Ця проблема ще не стала предметом спеціального дослідження. Тому метою повідомлення є

вивчення процесу становлення і діяльності першої української гімназії у Харкові, її учнівського та викладацького складу, програм навчання, проблем і труднощів розвитку.

Рух за відродження української школи розгортався на Харківщині повільно і обережно. 15 квітня 1917 р. відбувся перший з'їзд українських учителів Харківщини, на якому розглядалося питання про українізацію початкової, середньої і вищої освіти на Слобожанщині. Проблеми середньої школи були визначені у доповіді М.Сумцова, який відзначив її складне становище у забезпеченні українськими підручниками і вчителями. Згідно з його пропозицією з'їзд затвердив постанову про необхідність запровадження викладання українською мовою у підготовчих і перших класах гімназій з нового навчального року, а в старших класах – обов'язкове викладання предметів українознавства [2].

27 травня 1917 року шкільна комісія української губернської ради зробила оголошення про відкриття з нового навчального року української гімназії в Харкові у складі підготовчого, першого і другого класів [3]. З 8-го червня 1917 року розпочали роботу земські курси українознавства, на яких працювали як лектори О.Синявський (українська мова), М.Плевако (українська література), Г.Хоткевич (історія України) і М.Бобрук (географія України) [4]. Ставлення вчителів середніх шкіл до українізації визначилося на з'їзді вчителів середніх навчальних закладів Слобожанщини, який відбувся 17–20 травня 1917 року. Резолюція про обов'язкове запровадження у новому навчальному році предметів українознавства в гімназіях викликала тривалу дискусію, але переважна більшість учителів затвердила резолюцію без змін [5].

Велику роль у національно-культурному відродженні Харкова відіграло товариство "Просвіта" ім. Г.Ф.Квітки-Основ'яненка, яке і стало безпосереднім організатором відкриття української гімназії. Установчі збори товариства відбулися

10 червня 1917 року. Було затверджено його статут, підготовлений комісією української губернської ради. На зборах відбулися вибори до ради товариства "Просвіта", членами якої стали І.Куліничч, Є.Сердюк, М.Петренко, Д.Ткаченко, С.Кузик, М.Нечипоренко, С.Тимошенко, Я.Довбищенко та інші. Членами контрольної комісії були обрані П.Волосенко, Т.Руденко, М.Кекало [5]. Головою товариства було обрано видатного історика і громадського діяча, професора Харківського університету Д. Багалія [6].

Мета і завдання товариства "Просвіта" ім. Г.Ф.Квітки-Основ'яненка були визначені в його статуті: "Товариство "Просвіта" має на меті розповсюджувати серед широких мас здобутки науки і мистецтва, а також сприяти й самому розвиткові науки і мистецтва..." [8]. Для досягнення цієї мети товариство повинне було застосовувати такі форми роботи: читання лекцій, проведення концертів, відкриття читалень і бібліотек, створення театрів та влаштування вистав, відкриття народних будинків. Значної уваги надавалося діяльності товариства у справі відродження національної освіти, зокрема передбачалося відкриття українських шкіл різних типів, дитячих садків і притулків, допомога у проведенні вчительських курсів, організація конкурсів на кращі українські підручники і т. ін. [8].

Особливе значення мало відкриття товариством "Просвіта" першої української гімназії у зрусифікованому Харкові. Нестача коштів на відкриття і утримання цього учбового закладу було однією з найскладніших проблем товариства. 10 серпня 1917 р. рада товариства на чолі з Д.Багалієм звернулася до Української Центральної Ради з проханням про надання допомоги на утримання гімназії у 1917/1918 навчальному році. За підрахунками для цього було потрібно 27 тис. крб. Центральна Рада через відсутність власних коштів не змогла задовольнити це прохання [6]. З таким же проханням про надання матеріальної допомоги товариство звернулося до

губернської земської управи. Харківське губернське земство на чергових зборах 20 березня – 1 квітня 1918 року ухвалило рішення виділити товариству "Просвіта" на утримання української гімназії грошову допомогу у сумі 15 тис. крб., що було підтверджено постановою губернської земської управи від 26 квітня 1918 р. У зв'язку з тяжким фінансовим становищем Харківського губернського земства виконання цієї постанови затрималося. У травні 1918 року земська управа звернулася з проханням до Міністерства освіти про надання допомоги земству для виконання постанови. У жовтні 1918 р. представнику гімназії Ф.Федюченку були надані повноваження на отримання допомоги від земської управи [6; 8].

Перша українська гімназія у Харкові була відкрита 9 вересня 1917 року у складі підготовчого, першого і другого класів. Щоб надати можливості вчитися у гімназії дітям бідних мешканців, педагогічна рада гімназії і батьківський комітет встановили помірну плату за навчання – 60 крб. на рік (у підготовчому класі) і 80 крб. (у першому і другому класах). Усі гроші йшли на утримання гімназії. Передбачалося, що більшість дітей найбідніших батьків будуть вчитися безкоштовно [6; 9].

Умови, в яких працювала українська гімназія у Харкові, були складними: постійна нестача коштів, відсутність власного помешкання (розташовувалася гімназія у старому корпусі 2-ї чоловічої гімназії по вул. Ярославській, 10), нестача свідомих українських вчителів. Заняття проводилися в другу зміну. Неоднаковий рівень підготовки учнів обумовлював труднощі у складанні навчальних програм. Відсутність необхідних коштів змушувала скорочувати витрати, невідповідно мало платити вчителям [6].

У грудні 1917 року за постановою педагогічної ради гімназії і за згодою товариства "Просвіта" було вирішено доповнити гімназію старшими класами і передати її у підпорядкування Генерального секретарства освіти. Вже через

місяць, у січні 1918 року, гімназія стала існувати у складі двох підготовчих і 1–7 класів. Вона отримала назву "Перша українська гімназія ім. Б.Грінченка". Педагогічна рада гімназії відрядила до Києва свого представника, М.Плевако, з проханням про прийняття гімназії на державне утримання і асигнування на 1918 рік [6]. Але складні політичні умови у січні–лютому 1918 року не дали можливості Міністерству освіти задовольнити прохання педагогічної ради української гімназії.

З відкриттям нових класів до гімназії вступило ще 180 учнів (до січня 1918 р. їх було 66), у кінці навчального року в гімназії було вже 240 учнів. До складу педагогічного персоналу гімназії входили 23 вчителі, з яких 12 мали вищу освіту, 2 – незакінчену вищу, один був студентом 3-го курсу Львівського університету і один – студентом Харківської художньої школи. Серед учителів була відома громадська діячка Х.Алчевська, яка викладала французьку мову. На посаду директора гімназії педагогічною радою було обрано М.Плевако. Наказом Міністерства освіти від 16 травня 1918 р. він був затверджений на посаду директора першої української гімназії [6].

Викладання всіх предметів проводилося українською мовою. Вчителі користувалися програмами російських державних гімназій, до яких були внесені відповідні зміни. Відбулося скорочення годин на викладання латинської (3 години замість 5 на тиждень) і російської мови (2 години замість 4–5 на тиждень) на користь українських предметів. У 1–4 класах на вивчення української мови відводилося 5 годин на тиждень, у 5 класі для української мови 2 години і української літератури 3 години на тиждень, у 6–7 класах – української мови 2 години і української літератури 2 години [6].

29 травня 1918 р. на засіданні педагогічної ради української гімназії була ухвалена постанова про звернення до Міністерства освіти через комісаріат у справах Харківської

шкільної округи з проханням про прийняття гімназії на державне утримання, надання їй постійного помешкання та асигнування на її потреби 72 тис. крб. Окружний комісаріат підтримав це прохання у своєму клопотанні до Міністерства освіти. Батьківський комітет відправив своїх представників до міністерства з таким же проханням [6].

Міністерство освіти дало згоду на прийняття Харківської української гімназії на державне фінансування з 1-го липня 1918 року і надало одноразову допомогу в сумі 40 тис. крб. на негайні потреби. Однак це загальмувалося і у липні 1918 року відбулося повторне звернення окружного комісаріату і батьківського комітету до Міністерства освіти з проханням про передачу гімназії 40 тис. крб., що залишилися після проведення інструкторських і вчительських курсів [6; 10].

Міністр освіти М.Василенко звернувся 6 серпня 1918 року до директора 2-ї чоловічої гімназії з пропозицією передати старий корпус, в якому тимчасово містилася українська гімназія, у її повне розпорядження [6]. У зв'язку з проведенням у 1918/1919 навчальному році українізації 2-ї гімназії директор української гімназії М.Плевако у зверненні до комісаріату у справах Харківської шкільної округи просив передати 1-й клас цієї гімназії у розпорядження української гімназії як паралельного українського класу [10].

Слід відзначити, що М.Плевако після проведення реорганізації Харківської шкільної округи у квітні 1918 року став також членом окружного комісаріату як представник від українців [11;12]. У липні 1918 р. М.Плевако звернувся до комісаріату у справах Харківської шкільної округи з проханням звільнити його з посади члена комісаріату у зв'язку із збільшенням обсягу роботи в українській гімназії, яку було передано на державне утримання [13]. У серпні 1918 року на посаду члена окружного комісаріату від українців був представлений вчитель української гімназії О.Попов [14].

Таким чином, національно-культурне відродження Харкова у 1917–1918 рр. відбувалося повільно, воно гальмувалося зрусифікованістю значної частини населення міста, відсутністю постійного зв'язку з Києвом, тривалим перебуванням Харкова під владою більшовиків. Українська гімназія ім. Б.Грінченка була першою українською середньою школою на Слобожанщині і охоплювала навчанням широкий загал громадянства. Вона мала велике значення для піднесення національної свідомості населення міста і закладала підвалини формування національної системи освіти.

Слід зазначити, що дослідження порушеної проблеми потребує подальшого продовження із залученням значної кількості різнопланових джерел. Необхідно поглибити окремі напрямки дослідження, пов'язані зі з'ясуванням структури, кадрового складу, навчальних планів в умовах існування першої української гімназії у Харкові.

Література

1. Грушевський М.С. Про українську мову і українську школу / Передм. Я.П.Гояна. – К.: Веселка, 1991. – 46 с.
2. Рідне слово. – 1917. – 29 квіт.
3. Те саме. – 1917. – 27 трав.
4. Те саме. – 1917. – 10 черв.
5. Те саме. – 1917. – 17 черв.
6. ЦДАВО України, ф. 2581, оп. 1, спр. 117.
7. Багалій Д.І. Автобіографія. – К., 1927.
8. ЦДАВО України, ф. 3059, оп. 1. спр. 1.
9. ДАХО., ф. 306, оп. 2, спр. 5.
10. ЦДАВО України, ф. 2201, оп. 1, спр. 25.
11. Там само, ф. 2581, оп. 1, спр. 1.
12. Там само, ф. 2201,оп, 1, спр. 10.
13. Там само, спр. 30.
14. Там само, спр. 96.

І.С.Мартинова

УЧНІВСЬКИЙ КОНТИНГЕНТ ГІМНАЗІЙ ТА РЕАЛЬНИХ УЧИЛИЩ ХАРКІВСЬКОЇ ГУБЕРНІЇ В ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ XIX – НА ПОЧАТКУ XX ст.

В другій половині XIX – на початку XX ст. в Харківській губернії було побудовано мережу середніх загальноосвітніх учбових закладів. Основою системи освіти були чоловічі та жіночі державні й приватні (з правами державних) гімназії та прогімназії, реальні училища. Саме вони мали завдання давати загальну середню освіту.

З'ясування можливостей для різних прошарків населення отримати середню освіту потребує комплексного дослідження динаміки змін соціального складу учнів середніх учбових закладів нашого регіону в названий період.

Глибокі зміни в соціально-економічній структурі суспільства Російської імперії у другій половині XIX століття, розвиток якісно нових економічних стосунків вносив корективи у соціальний склад суспільства. Перетворення, що відбувалися у державі, визначали тенденції до змін соціального складу учнів шкіл. Цей процес мав і зворотний характер, бо, як відомо, школа є одним з головних механізмів відтворення соціальної структури суспільства. Під тиском зростаючого невдоволення політикою уряд був змушений провести демократичні реформи. Згідно з реформою 1864 року середня освіта була оголошена всестановою [18]. Всестановість – у даному випадку доступність середньої та вищої освіти для всіх верств населення – є категорією перехідного періоду від середньовічно-феодального до індустріального суспільства. З одного боку, самодержавний уряд намагався законсервувати становість суспільства, а з

іншого, – всестановість освіти сприяла подоланню станової замкнутості. Така ситуація лякала реакційних ідеологів самодержавства. Багато хто з них бачили основну причину соціальних заворушень в імперії саме у запереченні станових принципів формування суспільства, тому демократизація учнівського контингенту проходила дуже повільно і наштовхувалася на такі перепони, як указ про "кухарчиних" дітей, підвищення платні за навчання, спробу заборонити існування підготовчих класів при гімназіях [21]. Втручання громадськості у процес організації освітньої справи допомогло демократизації учнівського контингенту середніх учбових закладів. По-перше, повітові земства та міські думи сприяли відкриттю середніх шкіл у провінції; по-друге, відносно не дороге життя в повітових містах давало змогу утримувати низький рівень платні за навчання в цих учбових закладах і робило їх більш доступними для міщан і навіть селян; по-третє, залучення благодійницької ініціативи поширювало можливість для навчання здібних дітей всіх верств населення.

Беручи до уваги вищеназвані чинники, слід відзначити, що соціальний склад гімназій і прогімназій Харківщини другої половини XIX ст. значно відрізнявся від соціального складу цих учбових закладів початку XX ст.

У пореформений період кількість середніх учбових закладів невпинно зростає. Наприкінці 60-х років XIX ст. в Харкові діяли 11 середніх учбових закладів: Перша чоловіча гімназія – 11 викладачів та 315 учнів; Друга чоловіча гімназія – 25 викладачів та 366 учнів; Третя чоловіча гімназія – 17 викладачів та 346 учнів; Маріїнінська жіноча гімназія – 33 викладачі та 330 учениць, приватні учбові заклади, які відповідали ступеню гімназії. В 70-ті роки XIX століття середні учбові заклади відкриваються не тільки в губернському, а й в повітових містах [19].

Соціальний склад учнівського контингенту чоловічих

гімназій та прогімназій міста Харкова в пореформений період формувався під впливом певних історичних традицій. Розглядаючи учнівський контингент Першої харківської чоловічої гімназії слід взяти до уваги, що це перший середній учбовий заклад губернії (та й деякий час учбового округу), тому він найдовше дотримувався тих завдань, які були поставлені перед гімназіями на початку їх існування – бути гарантом певної соціальної замкнутості для вищих станів суспільства. Протягом другої половини XIX ст. близько 80% учнів цієї гімназії належали до стану дворян і чиновників. Така соціальна замкнутість підтримувалася досить високою платнею за навчання – від 21 до 55–60 крб. на рік. Про високий майновий та становий рівень учнівського контингенту свідчить і той факт, що Товариство підтримки бідних учнів тут було засноване лише після 1905 року, тоді як в Другій і Третій гімназіях такі товариства з'явилися в 1876 і в 1881 роках [20]. До речі, і в цих учбових закладах кількість дітей дворян і чиновників залишалася у межах 70–75% усієї кількості учнів до початку XX ст.

Поряд з трьома чоловічими гімназіями в Харкові з 1871 року існувала чоловіча прогімназія, яку було перетворено на Четверту гімназію тільки в 1901 році. Соціальний склад її учнів був більш демократичним: перші двадцять років свого існування половину учнів складали представники міських станів, а з 1902–1904 років ситуація почала змінюватися у напрямку збільшення останніх до 2/3. Щодо представників селянства, то їх присутність у міських гімназіях в 60–80 роках XIX століття була практично неможливою. Їх кількість коливалася від 0,5% до 5%. Збільшення почалося наприкінці 90-х років і особливо позначилося в Четвертій гімназії – до 12% в 1901–1904 рр. [1].

Що стосується реального училища, то по-перше, воно мало особливий статус і завдання. Ідея його утворення робила

училище більш доступним для середнього класу, чим вони й намагалися скористатися. По-друге, кількість учнів зростала щвидкими темпами порівняно з гімназіями міста: 1873 р. – 153, 1880–1890 рр. – 500–600, 1890–1900 рр. – понад 850 чоловік [1, 14, 19]. Все це при тому, що платня за навчання в цей період становила 85 крб. Поряд з цим кожного року відмовлялося у прийомі за нестачею місць 150–250 хлопчикам, більшість з яких склали іспити на “4” та ”5” [5, 14]. Показово, що жодна гімназія губернії, навіть Перша губернська, не була такою популярною. Зусиллями громадськості реальні училища було відкрито в Сумах (1873) та Ізюмі (1882), а на початку ХХ століття в Харкові, Валках, Вовчанську, Слав’янську [22]. В реальних училищах представники міських станів складали половину учнів, друга половина розподілялася між селянством, духовенством, дворянами та чиновниками. Кількість дітей селян досягали 10–15%. Щодо повітових чоловічих середніх учбових закладів, то в Сумській, Охтирській та Старобельській чоловічих прогімназіях соціальний склад учнів був відносно демократичним: представники дворянства, чиновництва та міських станів поділялися приблизно 50/50 з тенденцією до збільшення кількості останніх та приєднання до них дітей селянства [6].

На початку ХХ століття в чоловічих гімназіях і реальних училищах значно збільшується представництво міських станів, але разом з тим зростає і плата за навчання до 70–100 і більше карбованців (особливо це стосується харківських учбових закладів, у повітових плата була нижчою). Відомо, що далеко не всі жителі міст могли дозволити своїм дітям навчатися в середніх учбових закладах. Очевидно, що середню освіту могли отримати діти міської і сільської буржуазії. Взагалі у Російській імперії кількість дітей дворян та чиновників у середніх чоловічих учбових закладах зменшилася з 73,1% в 60-ті роки до 32,5% в 10-ті роки ХХ ст., а кількість селянства навпаки зросла з

нуля до 20% [12]. У Харківській губернії ці процеси відбувалися більш активно ніж в цілому по імперії. Особливо значний відсоток дітей селянства та міських жителів спостерігається у повітових середніх учбових закладах в 10-ті роки XX ст. Кількість дітей дворян та чиновників зменшується до 10–15%, а дітей селян та міщан збільшується до 40–60%.

Стосовно жіночих середніх учбових закладів, то процес їх утворення та формування учнівського контингенту відрізнявся від чоловічих. Уряд не надавав їм такої пильної уваги, як чоловічим, бо жінки все ще були усунуті від участі у суспільному житті. Організація цих закладів перекладалася на громадськість та земства практично повністю, можливо, саме тому у Харківській губернії кількість жіночих середніх закладів освіти була більшою ніж чоловічих. Харківська губернія взагалі посідала друге місце за кількістю міністерських жіночих гімназій після Херсонської губернії.

Першою жіночою гімназією в Харківській губернії стала Маріїнінська, започаткована ще в 1860 році, яка була першим відкритим жіночим навчальним закладом. На кінець 60-х років у Харкові діяли також п'ять приватних жіночих учбових закладів з правами міністерських гімназій. Великою популярністю користувалася приватна жіноча гімназія Д.Д.Оболенської. Її було започатковано в 1868 році. Цей учбовий заклад був другим після Маріїнінської жіночої гімназії, що мав усі права та переваги середніх учбових закладів Міністерства народної освіти і з 1880 року отримав назву "Жіноча гімназія Д.Д.Оболенської". Гімназія мала підготовчий клас, сім звичайних класів та восьмий – педагогічний. В тогочасній губернській пресі та літературі відзначався високий рівень підготовки випускниць гімназії, про що свідчили також нагороди учениць [1] . Після 1870 року в Харкові було відкрито жіночу прогімназію Міністерства народної освіти, на підставі якої згодом виникла друга жіноча гімназія. Потяг

жіноцтва до освіти був значним, про це свідчить перенавантаження Маріїнінської гімназії, де в 1873 році навчалося 446 учениць, а в 1881 році – 694. В класах було по 50–60 дівчат [19]. Щодо соціального складу учениць Маріїнінської гімназії, то він змінювався. Протягом другої половини XIX ст. кількість дітей дворян і чиновників дорівнювала кількості дітей представників міських станів. На початку XX ст. кількість учениць міських та сільських станів складала 2/3 всієї кількості учнів. Так, у 1903 році в гімназії навчалося 709 учениць, з дворян і чиновництва – 216, міських станів – 342, сільських – 136, духовенства – 8, інших – 7 [21].

Аналіз соціального складу учнівського контингенту приватних гімназій дозволяє назвати їх перш за все дворянськими учбовими закладами, бо 3/4 учениць походили з дворян та чиновників. Гімназії Д.Д.Оболенської, К.М.Драшковської та Н.Я.Грегорцевич виконували завдання з охорони дочок дворянства і чиновників від спілкування з дітьми нижчих станів. Одним із засобів збереження такого становища була досить велика платня за навчання (в гімназіях відомства імператриці Марії – 75 крб, в інститутах шляхетних дівчат – більше 180 крб, у приватних гімназіях з пансіоном до 400 крб) [12, 14, 16, 17]. Вони належали до елітних учбових закладів, як і Перша чоловіча гімназія.

Перевантаженість учбових закладів губернського міста, висока платня за навчання спонукали громадськість повітових міст дбати про відкриття жіночих середніх учбових закладів у повітових містах губернії.

З 1871 по 1876 рік відкриваються жіночі прогімназії у Змійові, Сумах, Ізюмі, Куп'янську, Охтирці, Лебедині, Богодухові, Вовчанську [20]. Кількість учениць в них була невеликою – від 44 до 90 осіб.

У 80–90 роках процес утворення нових жіночих гімназій загальмовується у зв'язку з толстовсько-деляновською по-

літикою в системі середньої освіти. За своїм соціальним складом вони відрізняються від учбових закладів губернського міста. В Куп'янській, Зміївській, Ізюмській прогімназіях, як правило, з самого початку відсоток дітей дворян і чиновників був незначним, а представників міських і особливо сільських станів було набагато більше. Значну роль в цьому відігравало те, що навчання в цих прогімназіях було значно дешевшим ніж у великому місті: від 6–10 крб. (в 70–80 рр.) до 25–65 крб. (в 90 р.) [20]. Громадськість Харківщини докладала багато зусиль до того, щоб запобігти підвищенню платні, а в разі неможливості цього намагалася фінансово підтримувати здібних учениць, надаючи їм стипендії за рахунок пожертв та земських коштів.

На відміну від загальноросійських тенденцій до збереження становості середньої освіти в Харківській губернії переважання дітей селян у повітових прогімназіях спостерігається вже у 90-х роках XIX ст. Наприклад, в Зміївській жіночій прогімназії в 1880 році навчалася 41 учениця: з дворян і чиновників – 20, з духовенства – 1, міських – 18, сільських учениць – 2. У 1895 році ситуація складається таким чином відповідно: всього – 80 учениць, з них 15 з дворян, 7 з духовенства, 25 з міських і 33 селянки [8].

Отже, у 70–90 роках XIX ст. жіночі гімназії Харкова, безумовно, були дворянськими учбовими закладами, хоча представники міських станів також були представлені у державній гімназії. Приватні гімназії залишалися закритими учбовими закладами, в які доступ "нижчим" за станом був доволі утруднений. Повітові жіночі прогімназії не були переважно дворянськими закладами освіти. Початок XX століття вніс значні корективи до соціального складу учениць харківських гімназій і прогімназій. По-перше, значно збільшилася кількість учениць у повітових гімназіях, в середньому від 150 до 450 осіб і більше. По-друге, значно

зменшилася кількість представників дворянства та чиновництва у повітових гімназіях та прогімназіях (до 8–10%) і збільшилася кількість представників сільських (до 50–70%) і міських станів (до 30–40%). В гімназіях і прогімназіях губернського міста ситуація змінилася, але не так кардинально. У державних учбових закладах, яких в місті було лише три: Маріїнінська, Друга жіноча гімназії та гімназія при Євангельсько-Лютеранській церкві, діти дворян і чиновників складали 30–35%, міських станів до 50–60%, селян 10–15%. Що стосується дітей духовенства, то їх в середніх учбових закладах за типом гімназій, прогімназій та реальних училищ навчалося дуже мало, зрідка більше 1%. Відзначається збільшення кількості учениць у повітових містах губернії в 1,5–2,5 рази, яке припадає на 1910/11–1914/15 учбові роки. Соціальний склад учениць гімназій в цей період також змінюється у бік подальшої демократизації. Відсоток дітей дворян зменшується до 11–6%, дітей городян і селян коливається в межах 35–65%, причому кількість дітей селян в гімназіях превалює. Найбільший відсоток дітей селян у середніх учбових закладах Харківської губернії спостерігається у Валківському повіті (до 75%).

Завдяки активній діяльності органів місцевого самоврядування та громадськості краю мережа середніх загальноосвітніх учбових закладів розрослася: 11 у Харкові в 60-х роках XIX ст., а напередодні Першої світової війни в Харкові та Харківській губернії було 10 державних чоловічих, 4 приватних та 3 неповних гімназії, де навчався 4531 учень [24], вісім реальних училищ (два приватних), жіночі державні та приватні гімназії (близько 36). Більша кількість учбових закладів губернії розпочали свою роботу на початку XX ст.

Аналіз соціального складу чоловічих та жіночих середніх учбових закладів Харківської губернії дає можливість зробити такі висновки: представництво дітей вищих станів суспільства – дворян і чиновників – в гімназіях та прогімназіях губернського

міста змінюється від 70% на рубежі 60–70-х років XIX ст. до 40% – на початку XX століття. Така ситуація обумовлена низкою чинників, як соціально-психологічних, так і економічних. Традиційно харківські чоловічі гімназії та приватні жіночі гімназії Н.Я.Грегорцевич, Д.Д.Оболенської, Є.Н.Драшковської вважалися учбовими закладами для вищих станів. Навчання в них було престижним, а досить високий рівень вартості життя в Харкові передбачав і досить високу платню за навчання. Гімназії і прогімназії повітових міст губернії як чоловічі, так і жіночі спочатку мали незначне представництво дворян (менше половини учнів), яке з року в рік зменшувалося і дійшло до 10–15% в середньому.

Література

1. Багалей Д.И., Миллер Д.П. История города Харькова за 250 лет его существования (1655–1905): Ист. моногр.: В 2 т. – Х., 1993.

2. ДАХО, ф. 265, спр.1060. – 1817–1920.

3. Там само, ф. 266.

4. Там само, ф. 639, спр.102. – 1848–1908.

5. Там само, ф. 640, спр.273. – 1900–1919.

6. Там само, ф. 3, оп.262, спр.9, 183, оп.270, спр. 122, 206, оп. 232, спр.367, оп.266, спр.42.

7. Там само, ф. 654, спр.241. – 1908–1920.

8. Там само, ф. 661, спр.193–187. – 1918.

9. Там само, ф. 742, спр.18. – 1899–1919.

10. Там само, ф. 743, спр.9. – 1911–1919.

11. Там само, ф. 765, спр.11. – 1876–1917.

12. Там само, ф. 920, спр.3. –1892.

13. Днепров Э.Д. Социальный состав учащихся русской школы во второй половине XIX столетия // Совет. педагогика. – 1976. – № 10. – С.100–111.

14. Отчет женской гимназии Н.Я.Грегорцевич за 1906 год // ХГВ. – 1907. – 18 февр.

15. Отчет Харьковского реального училища за 1902, …1903, …1905, …1906 годы // ХГВ. – 1903. – 24 февр., – 1904. – 21 янв., – 1906. – 5 февр.,1907. – 28 янв.

16. Торжественный акт в женской гимназии Е.Н.Драшковской // ХГВ. –1896. – 27 окт., 1904. –23 окт.

17. Торжественный акт в женской гимназии Д.Д.Оболенской // ХГВ. –1896. – 28 окт., 1899. – 11окт.

18. Устав гимназий и прогимназий. – Спб., 1864. – 99 с.

19. Харьковский календарь на 1869 год. – Х., 1870. – С.5–8, 23–34.

20. Те саме на 1869, 1872, 1873, 1879, 1881 гг.

21. Те саме на 1888 год. –Х., 1889. –С.159–160.

22. Харьковские губернские ведомости. –1903. – 23 янв.

23. Те саме. – 1914. – 5 марта.

24. ЦДІА, 2162, оп.2, спр.104. 1914–1916 г.

УЧАСНИКИ КОНФЕРЕНЦІЇ

А.О.Алексєєнко	- науковець ЦДНТА України.
П.Т.Бубенко	- директор СВНЦ НАН і МОН України.
В.І.Виноградська	- студентка ХДПУ ім. Г.С.Сковороди.
О.С.Гнєздило	- голов. спеціаліст відділу інформ. та використання документів ДАХО, здобувач ХНУ ім. В.Н.Каразіна.
О.О.Голод	- аспірант ХДПУ ім. Г.С.Сковороди.
О.В.Дьякова	- викладач ХДПУ ім. Г.С.Сковороди.
Л.М.Жванко	- викладач ХМАМГ, канд. іст. наук.
А.І.Йолкін	- викладач ХНУ ім. В.Н.Каразіна, канд. іст. наук.
М.М.Красиков	- викладач НТУ "ХПІ", канд. філол. наук, доц., директор етногр. музею "Слобожанські скарби" ім. Г.Хоткевича.
В.А.Лимар	- заст. директора з виховної роботи Харківської спеціальної гімназії-інтернату для сліпих дітей ім. В.Г.Короленка.
В.М.Малихіна	- директор НМПЦ.
І.С.Мартинова	- викладач ХДПУ ім. Г.С.Сковороди.
Д.Ю.Михайличенко	- викладач ХДЕУ, канд. іст. наук, зав. музеєм історії України.
Г.Я.Надєєва	- методист НМПЦ, канд. філос. наук.
В.П.Овчаренко	- викладач ХДПУ ім. Г.С.Сковороди.
І.М.Патрикєєв	- викладач ХНАМГ, канд. техн. наук.
Н.В.Путря	- викладач ХДПУ ім. Г.С.Сковороди.
Л.В.Ребров	- голов. експерт СВНЦ НАН України.
О.В.Слєпцова	- викладач ХДПУ ім. Г.С.Сковороди, канд.пед.наук, солістка ХАТОБ ім. М.Лисенка.

Н.А.Сорочан - викладач ХДПУ ім. Г.С.Сковороди, канд. іст. наук, доц.

О.В.Титар - викладач ХНУ ім. В.Н.Каразіна, канд. філос. наук.

Н.П.Трипутіна - зав. сектором бібліотеки ХДАМГ.

В.Д.Шипулін - викладач ХНАМГ, канд. техн. наук.

Г.В.Штан - студент ХНУ ім. В.Н.Каразіна.

Л.М.Юдіна - провід. архівіст ДАХО.

Г.Г.Яковенко - викладач ХДПУ ім. Г.С.Сковороди.

ЗМІСТ

ПЕРЕДМОВА 3

1 "ХАРКІВСЬКИЙ ШЛЯХ" РОЗВИТКУ 4

П.Т.Бубенко
РЕГИОНАЛЬНАЯ СОСТАВЛЯЮЩАЯ ФОРМИРОВАНИЯ НАЦИОНАЛЬНОЙ ИННОВАЦИОННОЙ СИСТЕМЫ 4

Л.В.Ребров
ПРОБЛЕМЫ ПАТЕНТНО-ИНФОРМАЦИОННОГО И НОРМАТИВНО-ТЕХНИЧЕСКОГО ОБЕСПЕЧЕНИЯ ИННОВАЦИОННОГО РАЗВИТИЯ УКРАИНЫ И ХАРЬКОВА 10

О.С. Гнєздило
ЗБІРНИК ДОКУМЕНТІВ ДЕРЖАВНОГО АРХІВУ ХАРКІВСЬКОЇ ОБЛАСТІ, ПРИСВЯЧЕНИЙ 350-РІЧЧЮ м. ХАРКОВА 21

А.А.Алексеенко
ХАРЬКОВ – ПЕРВАЯ СТОЛИЦА УКРАИНЫ: РЕШЕНИЕ ЖИЛИЩНОЙ ПРОБЛЕМЫ 26

Н.П.Трипутіна, В.Д.Шипулін, І.М.Патрикєєв
ВИКОРИСТАННЯ ГЕОІНФОРМАЦІЙНИХ СИСТЕМ У ДОСЛІДЖЕННІ ІСТОРІЇ РАЙОНІВ ХАРКОВА 33

Н.В.Путря, В.И.Виноградская
ИСПОЛЬЗОВАНИЕ И ОХРАНА ВОД В ХАРЬКОВСКОЙ ОБЛАСТИ: ИСТОРИЧЕСКИЙ ОПЫТ 40

В.П.Овчаренко
ВЗАЄМИНИ ВЛАДИ І РЕЛІГІЙНИХ ОРГАНІЗАЦІЙ ХАРКІВЩИНИ НА ПОЧАТКУ 1920-х РОКІВ 49

Л.М. Жванко
ХАРКІВ І БІЖЕНЦІ ПЕРШОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ 58

Г.Я.Надеева
ПОЧЕТНЫЕ ГРАЖДАНЕ г. ХАРЬКОВА – ИСТОРИЯ И СОВРЕМЕННОСТЬ 69

О.В.Дьякова
ХАРКІВСЬКИЙ ВІЙСЬККОМАТ НА ПОЧАТКУ ВЕЛИКОЇ ВІТЧИЗНЯНОЇ ВІЙНИ 87

2 ХАРКІВ ОСВІТЯНСЬКИЙ 96

В.М.Малыхина, Г.Я.Надеева
ИСТОРИЯ ОБРАЗОВАНИЯ В ГОРОДЕ ХАРЬКОВЕ 96

Л.М.Юдіна
ОСВІТА НА ХАРКІВЩИНІ У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ XIX – ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ XX ст. 109

О.О.Голод
З ІСТОРІЇ РОЗВИТКУ ЖІНОЧОЇ ОСВІТИ НА ХАРКІВЩИНІ У ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ XIX СТ. 122

А.И.Ёлкин, Г.В. Штан
НАУЧНАЯ И ПЕДАГОГИЧЕСКАЯ ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ ПОЛЬСКИХ ПРОФЕССОРОВ И ПРЕПОДАВАТЕЛЕЙ В ХАРЬКОВСКОМ УНИВЕРСИТЕТЕ (XIX – НАЧ. XX вв.) 128

О.В.Титар
РОЗВИТОК ЕСТЕТИЧНОЇ ОСВІТИ І КУЛЬТУРИ ВІЗУАЛЬНОГО СПРИЙНЯТТЯ У XIX – НА ПОЧАТКУ XX ст. НА СЛОБОЖАНЩИНІ 139

О.В.Слєпцова
ДЕЯКІ ПИТАННЯ РОЗВИТКУ МУЗИЧНОЇ ОСВІТИ В ХАРКОВІ НАПРИКІНЦІ XIX – НА ПОЧАТКУ XX ст. 148

Г.Г.Яковенко
ПЕДАГОГІЧНА ПІДГОТОВКА У ЦЕРКОВНИХ НАВЧАЛЬНИХ ЗАКЛАДАХ ХАРКІВСЬКОЇ ЄПАРХІЇ У XVII – НА ПОЧАТКУ XX ст. 154

С.А.Лимар
ВІД ЦЕРКОВНО-ПАРАФІЯЛЬНОГО УЧИЛИЩА ДО ХАРКІВСЬКОЇ ОБЛАСНОЇ СПЕЦІАЛЬНОЇ ГІМНАЗІЇ-ІНТЕРНАТУ ДЛЯ СЛІПИХ ДІТЕЙ ІМ. В.Г.КОРОЛЕНКА..... 158

Д.Ю.Михайличенко
ВІХИ ВІДРОДЖЕНОЇ ІСТОРІЇ: ХАРКІВСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ ЕКОНОМІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ (1893 – 2004 рр.) 163

М.М.Красиков
ФОЛЬКЛОРНО-ЕТНОГРАФІЧНА ПРАКТИКА СТУДЕНТІВ ТЕХНІЧНОГО УНІВЕРСИТЕТУ: НАВЧАЛЬНИЙ ТА ВИХОВНИЙ АСПЕКТИ 170

Н.А.Сорочан
ПЕРША УКРАЇНСЬКА ГІМНАЗІЯ У ХАРКОВІ ЗА ЧАСІВ ЦЕНТРАЛЬНОЇ РАДИ І ГЕТЬМАНАТУ П.СКОРОПАДСЬКОГО 177

І.С.Мартинова
УЧНІВСЬКИЙ КОНТИНГЕНТ ГІМНАЗІЙ ТА РЕАЛЬНИХ УЧИЛИЩ ХАРКІВСЬКОЇ ГУБЕРНІЇ В ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ XIX – НА ПОЧАТКУ XX ст. 184

Наукове видання

**Харкову – 350 років: історичні аспекти
та погляд на сучасні проблеми**

Матеріали науково-практичної конференції
20 квітня 2004 р.
Частина 1

Відповідальний за випуск Л.П.Незнамова,
засл. працівник культури України

Редактор Л.К.Суржан

Підписано до друку Формат паперу 60 х 14 1/16
друк. арк. 12,6, обл.-вид. арк. 11,3. Папір для множ. апаратів. Тираж 90 прим. Замовлення

Ксерокс ХДНБ ім. В.Г.Короленка. 61003, Харків-3, пров. Короленка, 18.